

MIROSLAW KLUSEK
ORCID [0000-0003-4493-1440](https://orcid.org/0000-0003-4493-1440)
mirosław.klusek@uni.lodz.pl
(Uniwersytet Łódzki)

ARCHIWALIA PAŃSTWOWEGO BANKU ROLNEGO JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ NAD HISTORIĄ GOSPODARCZĄ POLSKIEJ WSI I ROLNICTWA W I POŁ. XX W.

Słowa kluczowe: historia gospodarcza, historia rolnictwa, historia bankowości, Państwowy Bank Rolny, archiwa państwowe

Streszczenie

Dorobek historyków na temat polskiej wsi i rolnictwa polskiego w pierwszej poł. XX w. jest stosunkowo obszerny. Większość opracowań problematyki rolniczej dotyczy przede wszystkim okresu powojennego, w mniejszym stopniu dwudziestolecia międzywojennego, a w znikomym okupacji niemieckiej. Podobnie przedstawia się sytuacja w odniesieniu do publikacji odnoszących się do poszczególnych działów rolnictwa i środków produkcji. Niestety cechą wspólną tych publikacji jest brak wykorzystania materiałów związanych z bankowością rolniczą. Celem artykułu jest zachęcenie osób zajmujących się – lub zamierzających się zajmować – historią gospodarczą polskiej wsi i rolnictwa polskiego w pierwszej poł. XX w. do zainteresowania się dokumentacją Państwowego Banku Rolnego (1919–1949) znajdującą się zasobach archiwów państwowych. Z analizy publikacji dotyczących Państwowego Banku Rolnego (dalej: PBR) oraz materiałów archiwalnych związanych z jego działalnością, które znajdują się w archiwach państwowych wynika, że: 1. PBR odegrał kluczową rolę w realizacji polityki rolnej władz państwowych oraz miał istotne znaczenie dla rozwoju rolnictwa i wsi; 2. spuścizna po PBR znajdująca się w archiwach państwowych jest wyjątkowo obszerna (kilkadziesiąt tys. jednostek archiwalnych) i charakteryzuje się bardzo szerokim spektrum poruszanych kwestii dotyczących zarówno bankowości, jak i również rozwoju rolnictwa i sytuacji wsi w pierwszej poł. XX w.; 3. bogata dokumentacja kredytowa PBR zgromadzona w archiwach państwowych stwarza szerokie możliwości wykorzystania przez badaczy zajmujących się historią gospodarczą polskiej wsi i polskiego rolnictwa, gdyż dostarcza wiele istotnych informacji na temat sytuacji rolnictwa i położenia rolników w latach 1919–1949.

Mirosław Klusek

ORCID ID [0000-0003-4493-1440](https://orcid.org/0000-0003-4493-1440)

miroslaw.klusek@uni.lodz.pl

(University of Lodz)

ARCHIVAL MATERIALS OF THE POLISH AGRICULTURAL BANK AS A SOURCE FOR RESEARCH ON THE ECONOMIC HISTORY OF THE POLISH COUNTRYSIDE AND AGRICULTURE IN THE FIRST HALF OF THE 20TH C.

Keywords: economic history, history of agriculture, history of banking, State Agricultural Bank, National Archives

Abstract

The body of work of historians regarding the Polish countryside and agriculture in the first half of the 20th century is relatively extensive. The majority of studies on farming primarily address the post-war period, discuss the interwar period to a lesser degree, with barely touching upon the Nazi occupation. The situation is similar when it comes to publications regarding particular areas of agriculture and the means of production. Unfortunately, what those publications have in common is that none of them uses materials connected to agricultural banking. The objective of the article is to encourage those who study or intend to study the economic history of the Polish countryside and agriculture of the first half of the 20th century to research the records of the State Agricultural Bank (1919–1949) kept by the National Archives. Analysis of the publications related to the State Agricultural Bank (hereinafter the PBR) and the archive materials connected with its activity, kept by the National Archives, suggests that: 1. The BPR had a key role in implementing the farming policy of the national authorities and was crucial to the development of agriculture and the countryside; 2. the legacy of the PBR in the National Archives is remarkably vast (tens of thousands of archive units) and covers a wide range of issues, from banking through the development of farming to the situation in the countryside in the first half of the 20th century; 3. the vast credit records of the PBR kept by the National Archives offer a wide range of possibilities for the researchers focused on the economic history of the Polish countryside and agriculture, as they provide a plethora of interesting information on the situation of agriculture and farmers between 1919 and 1949.

Wstęp

Stosunkowo obszernie prezentuje się dorobek historyków na temat polskiej wsi i rolnictwa polskiego w pierwszej poł. XX w.¹ Większość opracowań problematyki rolniczej dotyczy przede wszystkim okresu powojennego, w mniejszym stopniu dwudziestolecia międzywojennego, a w znikomym okupacji niemieckiej². Podobnie przedstawia się sytuacja w odniesieniu do publikacji dotyczących poszczególnych działów rolnictwa i środków produkcji. Wiele artykułów o hodowli bydła i koni, uprawie roślin użytkowych i oleistych, buraków cukrowych i produkcji cukru, rybołówstwie, pszczelarstwie i produkcji miodu, przemśle fermentacyjnym, cukrowniczym, piwowarsko-słodowniczym, olejarskim, konserwowym, a także o stosowaniu nawozów sztucznych zostało opublikowanych w pismach: „Gospodarka Planowa”, „Rolnictwo” i „Rolnik Ekonomista” oraz innych czasopismach rolniczych³. Uzupełnienie dla nich stanowią pozycje poświęcone życiu społeczno-politycznemu i gospodarczemu wsi⁴.

¹ M. Klusek, *Państwowy Bank Rolny w latach 1919–1949. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2013, s. 11.

² Z. Adamowski, J. Lewandowski, *Rolnictwo polskie w dwudziestolecioleciu*, Warszawa 1970; *Rolnictwo w trzydziestolecioleciu Polski Ludowej*, red. F. Kolbusz, Warszawa 1974; I. Kostrowiecka, *Rozwój rolnictwa w latach 1947–1955*, [w:] *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, cz. 1, red. J. Kaliński, Z. Landau, Warszawa 1974, s. 276–277; *Polska polityka rolna 1944–1994: wybrane zagadnienia*, red. B. Kożuch, Białystok 1994; S. Markowski, *Rozwój produkcji rolnej w Polsce*, „*Ekonomista*” 1955, nr 1, s. 3–39; W. Michna, A. Szykarczuk, *Rolnictwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1964; M. Mieszczankowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983; J. Rudowski, *Rolnictwo w polityce gospodarczej*, [w:] *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931*, t. 1, red. S. Starzyński, Warszawa 1931, s. 118–135; A. Żabko-Potopowicz, *Ogólne warunki rozwoju rolnictwa w Polsce*, Łódź 1949; *Produkcja rolnicza i potrzeby spożywcze Polski*, Łódź 1949.

³ F. Dembiński, *Rozwój uprawy roślin oleistych w XX-leciu 1944–1964*, „*Nowe Rolnictwo*” 1964, nr 12, s. 42–44; S. Dąbrowska, *Próba bilansu nawozowego*, „*Gospodarka Planowa*” 1948, nr 7–8, s. 257–262; F. Klocek, *Bilans 15-lecia Polski Ludowej w produkcji zwierzęcej*, „*Przegląd Hodowlany*” 1959, nr 7, s. 3–8; T. Marszałkiewicz, *Tendencja rozwojowa i wahania plonów głównych ziemiopłodów w latach 1947–1962*, „*Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*” 1967, nr 3, s. 93–109; J. Nowicki, *Zbiory ziemiopłodów i pogłowie inwentarza żywego w Polsce powojennej*, „*Spółdzielczy Przegląd Naukowy*” 1948, nr 1–2, s. 247–254; J. Pająk, *Rozwój produkcji zwierzęcej w Polsce w latach 1921–1955*, „*Przegląd Hodowlany*” 1957, nr 9, s. 8–16.

⁴ J. Basta, *Od reformy rolnej do kolektywizacji. Problemy społeczno-gospodarcze wsi polskiej (1944–1956)*, [w:] *Chłopi – Naród – Kultura*, t. 5: *Chłopi a państwo*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1997, s. 110–126; M. Bodalski, *Państwowy Fundusz Ziemi i jego zagospodarowanie*, Warszawa 1966; C. Farkowski, *Rozwój spółdzielczości wiejskiej, kółek rolniczych i prostych form kooperacji w rolnictwie polskim*, [w:] *Rolnictwo w trzydziestolecioleciu Polski Ludowej*, Warszawa 1974, s. 329–354; J. Gajewski, *Polityka rolna w okresie gospodarki nakazowo-rozdziałowej*, [w:] *Polska polityka rolna 1944–1994...*, s. 27–54; Z. Hemmerling, C. Łuczak, A. Markiewicz, *Życie społeczno-polityczne i gospodarcze wsi w Polsce Ludowej*, Warszawa 1978; J. Janta-Pończyński, *Zasady polskiej polityki rolnej w roku gospodarczym 1931/32*, „*Rolnictwo*” 1931, r. 3, t. 3, s. 379–393; S. Jarecka-Kimłowska, *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970 (przyczynek do genezy polityki spółdzielczej w rolnictwie)*, Warszawa 1978; K. Kasiński, *Gospodarcze momenty zagadnienia reformy rolnej*, „*Ekonomista Polski*” 1943, nr 6, s. 46–63; E. Kościak, F. Kusiak, *Osadnictwo wiejskie na ziemiach*

Niestety cechą wspólną tych publikacji jest brak wykorzystania materiałów związanych z bankowością rolniczą. Celem głównym artykułu jest zachęcenie osób zajmującym się – lub zamierzającym się zajmować – historią gospodarczą polskiej wsi i rolnictwa polskiego w pierwszej poł. XX w. do zainteresowania się materiałami archiwalnymi instytucji kredytujących rolnictwo. Posłużono się przykładem dokumentacji Państwowego Banku Rolnego (dalej: PBR) znajdujących się w archiwach państwowych. W celu przekonania naukowców do sięgnięcia po spuściznę PBR, w artykule zostały przedstawione: rola i znaczenie PBR w kredytowaniu rolnictwa i wsi; 2. lokalizacja, rozmiary i charakter materiałów archiwalnych związanych z działalnością PBR; 3. możliwości wykorzystania dokumentacji PBR do badań nad historią gospodarczą polskiej wsi i rolnictwa polskiego.

1. Historia Państwowego Banku Rolnego

Początek Państwowego Banku Rolnego związany jest z dekretem Naczelnika Państwa z 5 lutego 1919 r., który nadawał mu nazwę: Polski Państwowy Bank Rolny oraz zawierał jego statut⁵. W czerwcu 1921 r. Polski Państwowy Bank Rolny zostaje przekształcony w Państwowy Bank Rolny na podstawie nowego statutu banku uchwalonego przez Sejm Ustawodawczy⁶.

Na początku 1922 r. mianowano dyrekcję banku oraz ukonstytuowano radę nadzorczą, na czele której stanął Franciszek Stefczyk⁷. Początkowo działalność PBR ograniczała się do centrali w Warszawie i oddziałach w Poznaniu, Wilnie i Lwowie. Podobnie skromnie przedstawiały się warunki pracy. W 1924 r. pomieszczenia banku w Warszawie znajdowały się w trzech różnych miejscach.

zachodnich i północnych, [w:] *Gospodarcze i społeczne skutki wojny i okupacji dla Polski oraz drogi ich przezwyciężenia*, red. W. Długoborski, Wrocław 1989, s. 269–282; C. Madajczyk, *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1944. Programy – Taktyka*, Warszawa 1961; Z. Mańkowski, *Z problemów polityki rolnej okupanta w Generalnym Gubernatorstwie w 1939–1945*, [w:] *Spółdzielczość polska podczas II wojny światowej*, red. C. Szczepańczyk, H. Trocka, Gdańsk–Ślupsk–Szczecin 1982, s. 21–33; C. Rajca, *Sposoby ściągania kontyngentów z gospodarstw rolnych w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Spółdzielczość polska...*, s. 34–42; E. Rudziński, T. Kłapkowski, *Spółdzielczość rolnicza*, [w:] *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931*, t. 1, red. S. Starzyński, Warszawa 1931, s. 189–205; C. Szczepańczyk, *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939–1944*, Warszawa 1978; J. Wrona, *Postawy Polaków wobec rzeczywistości społecznej i politycznej po II wojnie światowej*, [w:] *Druuga wojna światowa: osądy, bilanse, refleksje*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1996; K. Wyka, *Gospodarka wyłączona*, „Twórczość” 1945, nr 1, s. 160.

⁵ Dekret Naczelnika Państwa z 5 lutego 1919 r. w przedmiocie statutu Polskiego Państwowego Banku Rolnego (Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 12, poz. 134).

⁶ M. Klusek, *Państwowy Bank Rolny w latach...*, s. 19–20; M. Nowak, *Państwowy Bank Rolny w II Rzeczypospolitej*, Kraków 1988, s. 17; W. Morawski, *Od marki do złotego*, Warszawa 2008, s. 79.

⁷ Franciszek Stefczyk funkcję prezesa rady nadzorczej sprawował do swojej śmierci – 30 czerwca 1924 r. *Sprawozdanie PBR za rok 1924*, Warszawa 1925, s. 2; J. Skodlarski, *Franciszek Stefczyk (1861–1924). Pionier spółdzielczości kredytowej w Polsce*, Łódź 2010, s. 122.

Dzięki przychylności rządu, za około 2,5 mln zł udało się wybudować nową siedzibę banku w Warszawie. Monumentalny budynek według projektu Mariana Lalewicza powstał w latach 1926–1927 przy ulicy Nowogrodzkiej. W latach następnych powstały kolejne siedziby banku w: Łucku, Gdyni, Poznaniu i Grudziądzu. W 1938 r. PBR dysponował nie tylko nowoczesną infrastrukturą, ale również rozbudowaną siecią oddziałów. Oprócz centrali banku w Warszawie, funkcjonowały oddziały w: Warszawie, Białymstoku, Gdyni, Grudziądzu, Katowicach, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Łucku, Pińsku, Poznaniu i Wilnie⁸.

1.1. Działalność banku w II Rzeczypospolitej

Państwowy Bank Rolny w II RP zajmował się administrowaniem państwowymi funduszami wspierającymi osadnictwo, meliorację i rolnictwo oraz prowadzeniem operacji na własny rachunek⁹. Specjalne fundusze państwowe powie-

⁸ M. Klusek, *Państwowy...*, s. 21.

⁹ Szerzej na temat działalności PBR w II RP zob.: idem, *Działalność parcelacyjna Państwowego Banku Rolnego w Polsce międzywojennej w latach 1924–1929*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2009, nr 4, s. 95–105; idem, *Kredyt krótkoterminowy Państwowego Banku Rolnego w Polsce międzywojennej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2008, t. 10, z. 1, s. 170–176; idem, *Kredyt długoterminowy Państwowego Banku Rolnego w listach zastawnych i obligacjach melioracyjnych w Polsce międzywojennej*, „Klio” 2010, nr 14, s. 109–145; idem, *Konwersja zadłużenia rolniczego jako element walki państwa z kryzysem w rolnictwie w Polsce międzywojennej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2009, t. 11, z. 2, s. 104–109; idem, *Likwidacja wierzytelności instytucji kredytowych z byłego zaboru rosyjskiego przez Państwowy Bank Rolny w Polsce międzywojennej*, „Klio” 2011, nr 19, s. 109–124; idem, *Państwowy Bank Rolny (1919–1949)...*, s. 97–116, 301–304; idem, *Państwowy Bank Rolny w latach...*, s. 19–96, 301–304; idem, *Uruchowienie kredytu warantowo-lombardowego rolniczego w Polsce międzywojennej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2007, t. 9, z. 4, s. 86–91; M. Nowak, op.cit.. Ponadto należy też przywołać liczne artykuły ukazujące się w okresie międzywojennym w prasie rolniczej; wiele z nich odnosi się do bieżącej działalności banku: Cz.St., *Nowa emisja długoterminowych listów zastawnych Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnictwo” 1933, r. 5, t. 4, s. 220–222; *Długoterminowe pożyczki Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnik Ekonomista” 1926, t. 1, s. 593–596; *Działalność handlowa Państwowego Banku Rolnego*, ibidem, s. 707; J.R., *Akcja kredytowa Ministerstwa Reform Rolnych przy scalaniu gruntów oraz parcelacji nieruchomości ziemskich w okresie 1929/30*, „Rolnictwo” 1930, r. 2, t. 3, s. 559–561; J.Ż., *Przejęcie na rzecz Skarbu Państwa niektórych wierzytelności Państwowego Banku Rolnego oraz częściowe umorzenie tych wierzytelności*, ibidem, 1936, r. 8, t. 3, s. 141–142; K.G., *Państwowy Bank Rolny*, „Przegląd Gospodarczy. Spis rzeczy za II półrocze 1926” 1926, z. 20, s. 980–984; *Kredyt nawozowy w Państwowym Banku Rolnym*, „Rolnik Ekonomista” 1927, t. 2, s. 126–127; *Kredyt Państwowego Banku Rolnego na nawozy sztuczne*, ibidem, 1926, t. 1, s. 157; *Kredyt PBR na popieranie rozwoju mleczarstwa*, ibidem, 1928, t. 5, s. 231; S. Ludkiewicz, *Państwowy Bank Rolny i jego działalność*, [w:] *Na froncie gospodarczym. W dziesiątą rocznicę odzyskania Niepodległości 1918 II XI 1928*, Warszawa 1928, s. 95–107; T. Nowacki, *Państwowy Bank Rolny i jego działalność*, „Gazeta Bankowa” 1930, r. 10, nr 1, s. 259–263; *Regulamin dotyczący udzielania przez Państwowy Bank Rolny pożyczek na przemysł mleczarski*, „Rolnictwo” 1930, t. 3, s. 572–574; *Regulamin dotyczący udzielania przez Państwowy Bank Rolny pożyczek na zakup materiału hodowlanego (za wyjątkiem koni) oraz na niektóre cele z hodowlą związane*, ibidem, s. 569–571; *Regulamin w przedmiocie*

rzony w administrację PBR początkowo służyły przede wszystkim zaopatrzeniu rolników w pożyczki na odbudowę zniszczonych przez wojnę gospodarstw, a w okresie późniejszym kredytowano z nich: pomoc dla gospodarstw chłopskich poszkodowanych przez klęski żywiołowe, prowadzenie akcji scalania gruntów, odbudowę i rozbudowę gospodarstw chłopskich, rozwój hodowli oraz melioracje rolne. Ważną rolę w systemie kredytowym PBR odgrywał fundusz zapomóg i kredytu ulgowego oraz fundusz pomocy kredytowej przy scalaniu gruntów. Środki z funduszu zapomóg i kredytu ulgowego były wykorzystywane na pomoc kredytową przy nabywaniu i zagospodarowaniu działek powstających po parcelacji, udzielaną w pierwszej kolejności właścicielom karłowatych gospodarstw zamierzających zmienić siedlisko, pracownikom folwarcznym, inwalidom i zasłużonym żołnierzom. Fundusz pomocy kredytowej na scalanie bank rozprawdzał wśród właścicieli scalonych lub scalanych gospodarstw w celu przeniesienia lub pobudowania budynków gospodarskich oraz na niezbędne inwestycje. W administracji PBR znalazły się też należności i wierzytelności byłych rosyjskich banków ziemskich oraz byłych niemieckich i austriackich instytucji osadniczych i finansowych. Ich przejmowanie i likwidacja trwały niemal do końca okresu międzywojennego.

Wychodząc z założenia, że jedną z głównych przeszkód w rozwoju gospodarczym polskiej wsi w okresie międzywojennym jest brak środków obrotowych, PBR podjął działania mające na celu dostarczenie kapitału obrotowego najsłabszym ekonomicznie gospodarstwom. Pomoc państwa była konieczna, gdyż pozbawieni jej rolnicy byliby zmuszeni nadal korzystać z usług prywatnego rynku kredytowego, gdzie oprocentowanie pożyczek sięgało nawet 400% w skali roku. PBR tylko w początkowej fazie udzielał bezpośrednio kredytów krótkoterminowych. W okresie późniejszym dominowała tendencja rozprawdania pożyczek organizacjom zrzeszającym rolników i kasom lokalnym, gdyż mając bezpośredni kontakt z rolnikami, dysponowały najlepszą wiedzą na temat sytuacji i potrzeb potencjalnych kredytobiorców. Rozszerzenie działalności kredytowej PBR o kredyty długoterminowe nastąpiło dopiero po wprowadzeniu złotego w 1924 r. i poprawie sytuacji finansowej kraju.

Postawione przed PBR w okresie międzywojennym wspieranie parcelacji, jako podstawowe zadanie w ramach polityki rolnej państwa, bank realizował nie tylko poprzez udzielanie kredytów na ten cel, ale również przez nabywanie majątków ziemskich na własność lub w komis. W ten sposób pozyskiwane majątki znajdowały się w administracji banku i do momentu rozparcelowania były dzierżawione w całości lub częściowo.

udzielania przez Państwowy Bank Rolny pożyczek pod zastaw produktów rolnych, ibidem, 1928, t. 1, s. 551–554; S.S., *Działalność Państwowego Banku Rolnego na tle kryzysu w rolnictwie*, „Polska Gospodarcza. Tygodnik” 1933, z. 23, s. 714–716; W.D., *Akcja nawozowa Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnictwo” 1929, r. 2, t. 1, s. 376–379; Z.M., *Działalność Państwowego Banku Rolnego w 1933 r.*, ibidem, 1934, r. 6, t. 3, s. 423–426.

1.2. Losy PBR podczas II wojny światowej

Losy PBR podczas II wojny światowej toczyły się różnie, w zależności od położenia jego oddziałów¹⁰. Na ziemiach przyłączonych do Rzeszy całość jego majątku została skonfiskowana i przekazana w zarząd Haupttreuhandstelle Ost w Berlinie (Urząd Powierniczy Wschód). Prace likwidacyjne oddziałów PBR w Grudziądzu, Katowicach, Poznaniu i Gdyni dotyczyły zarówno aktywów, jak i pasywów. Zarządcy komisaryczni w pierwszej kolejności zaspakajali zobowiązania likwidowanego banku, pozostałe środki przekazywano do Berlina, do dyspozycji Ministerstwa Finansów Rzeszy. Inaczej przedstawiała się sytuacja oddziałów PBR na terenie Generalnego Gubernatorstwa (dalej GG). Wkrótce po ustaniu działań wojennych w 1939 r. zarówno centrala, jak i poszczególne oddziały banku znajdujące się w GG wznowiły działalność. Natomiast o losach oddziałów we Lwowie, w Białymstoku, Wilnie, Mińsku, Pińsku i Łucku, które we wrześniu 1939 r. znalazły się na obszarach zajętych przez Związek Radziecki, możemy jedynie wnioskować na podstawie powszechnie znanych informacji o likwidacji polskiej bankowości na tych terenach przez komunistów.

1.3. PBR w latach 1945–1949

Po II wojnie światowej sytuacja rolnictwa w Polsce przedstawiała się dramatycznie. Jednym ze sposobów jego odbudowy miała być akcja kredytowa. Ze względu na ograniczone możliwości prywatnego rynku pieniężnego, jedynym źródłem kredytu pozostawały banki. W finansowaniu wsi i rolnictwa uczestniczyło kilka instytucji kredytowych: PBR, Bank Gospodarstwa Spółdzielczego, Spółdzielnie Oszczędnościowo-Pożyczkowe i Komunalne Kasy Oszczędnościowe. Niestety w komunistycznej gospodarce banki nie mogły sobie pozwolić na realizację własnej polityki kredytowej, zgodnej z interesem banku i kredytobiorców, ale musiały się podporządkować narzuconym planom finansowym. PBR zatem miał służyć przede wszystkim kredytowaniu: tzw. wielkiego rolnictwa,

¹⁰ Szerzej na temat działalności PBR podczas II wojny światowej zob.: M. Klusek, *Działalność katowickiego oddziału Państwowego Banku Rolnego w latach 1939–1949*, [w:] *Pieniądz i banki na Śląsku. Studia nad dziejami Pieniądza i Bankowości w Polsce*, t. 2, red. W. Garbaczewski, R. Macyra, Poznań 2012, s. 363–377; idem, *Działalność krakowskiego Oddziału Państwowego Banku Rolnego w pierwszych latach okupacji niemieckiej*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2008, nr 12, s. 243–262; idem, *Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2013, nr 15, s. 227–238; idem, *Państwowy Bank Rolny (1919–1949)...*, s. 97–116; idem, *Państwowy Bank Rolny w latach...*, s. 99–174, 304–305; idem, *Problem legalności działań Państwowego Banku Rolnego Generalnej Guberni na przykładzie transakcji sprzedaży obszaru leśnego Laski-Borków z dóbr wilanowskich w 1940 r.*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 107–133; S. Riedel, *Działalność Państwowego Banku Rolnego w pierwszych latach okupacji hitlerowskiej*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1959, t. 3, s. 81–95.

które stanowiły państwowe przedsiębiorstwa rolne; gospodarstw rolnych użytkowanych przez wyższe uczelnie; gospodarstw rolnych użytkowanych przez samorządy i zakłady przemysłowe; prywatnych hodowców nasion; gospodarstw rolnych instytucji społecznych, charytatywnych, politycznych i innych¹¹. Skutki pozbawienia PBR możliwości decydowania o własnej polityce kredytowej były widoczne zwłaszcza w odniesieniu do wielkiego rolnictwa. Kiepska organizacja i zła gospodarka w przedsiębiorstwach rolnych podlegających państwu doprowadziła je w krótkim czasie na skraj bankructwa. Na niewiele zdawały się kolejne odgórnie narzucone transze kredytów. Dopiero przeprowadzenie przez PBR konwersji kredytów i sanacja ich finansów poprawiły sytuację gospodarczą.

Wśród rolników indywidualnych szczególną troską PBR otaczał mieszkańców Ziemi Odzyskanych, których wspierano kredytami na zagospodarowanie się i odbudowę gospodarstw zrujnowanych podczas wojny. Oprócz kredytów osadniczych oraz na odbudowę gospodarstw wiejskich i zabudowę poparcelacyjną, rolnicy indywidualni mogli również zaciągać inne pożyczki: siewne i nawozowe, udzielane na wiosnę i jesień, a także na elektryfikację wsi. PBR otoczył także troską właścicieli plantacji roślin, głównie przemysłowych. Mimo to pomoc kredytowa państwa dla rolników indywidualnych za pośrednictwem PBR była niewielka. Poza tym na polecenie władz zwierzchnich PBR finansował także przemysł rolny, leśnictwo oraz wiele przedsiębiorstw i instytucji ściśle związanych z rolnictwem lub przemysłem rolnym.

Z czasem jednak PBR podzielił los przedsiębiorstw bankowych w ramach akcji ich dostosowywania do komunistycznej gospodarki przeprowadzonej w latach 1948–1950. Najpierw zrealizował wyznaczone przez komunistów zadania likwidatora banków, po czym sam został zlikwidowany – w pierwszej fazie przez Bank Rolny, później przez Bank Gospodarstwa Rolnego. W chwili likwidacji PBR administrował kilkudziesięcioma tysiącami kredytów krótko-, średnio- i długoterminowych z okresu przedwojennego i okupacyjnego.

2. Materiały archiwalne do PBR

2.1. Zasoby archiwalne

Materiały archiwalne powstałe w wyniku działalności PBR w zdecydowanej większości trafiły do archiwów państwowych. Niewielka ich część znajduje się w archiwach instytucji związanych z likwidacją Państwowego Banku Rolnego, w Banku Gospodarstwa Krajowego oraz Ministerstwie Finansów. Dokumenty PBR zgromadzone w archiwach państwowych są bardzo liczne. Łącznie obej-

¹¹ Szerzej na temat działalności PBR po II wojnie światowej zob.: M. Klusek, *Państwowy Bank Rolny (1919–1949)...*, 2016, s. 97–116; idem, *Państwowy Bank Rolny w latach...*, s. 177–299.

mują one kilkaset metrów bieżących, na które składa się kilkadziesiąt tysięcy jednostek archiwalnych.

Akta centrali PBR zawiera zespół: Państwowy Bank Rolny w Warszawie. Instytucja Centralna, znajdujący się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN)¹². Zespół ten liczy 1099 jednostek archiwalnych dotyczących działalności: Sekretariatu Generalnego – normatywy, protokoły z posiedzeń zarządu i konferencji, sprawozdania z działalności, biuletyny, opracowania; Wydziału Organizacyjnego – okólniki, zarządzenia; Wydziału Personalnego – regulaminy i bilanse Funduszu Leczniczego i Funduszu Emerytalnego, zarządzenia; Wydziału Planowania – zarządzenia; Wydziału Budowy i Administracji Nieruchomości – okólniki; Wydziału Finansowego – budżet, obrót środkami płatniczymi, współpraca z bankami zagranicznymi, instrukcje, zestawienia; Wydziału Inwestycyjnego – normatywy, zestawienia; Wydziału Melioracyjnego – akta kredytowe, opracowania, wykazy; Wydziału Kredytu Długoterminowego – normatywy, papiery wartościowe, zestawienia; Wydziału Kredytowego – normatywy, sprawozdania, zestawienia opracowania; Wydziału Kredytów Przedsiębiorstw – okólniki, zarządzenia; Wydziału Kredytów Spółdzielczych – okólniki, zarządzenia; Wydziału Kredytów Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych i Drobno Rolnictwa – normatywy; Wydziału Funduszy Administrowanych – zasady kredytowania, Fundusz Obrotowy Reformy Rolnej, Państwowy Fundusz Ziemi, bilanse, lustracje, windykacja należności; Wydziału Likwidacyjnego Banków byłego Zaboru Rosyjskiego – instrukcje; Centralnej Księgowości – normatywy, bilanse, lokaty Skarbu Państwa; Wydziału Agrarnego – parcelacja i dzierżawa majątków przejętych przez PBR; Wydziału Instrukcyjno-Rewizyjnego Gminnych Kas Spółdzielczych – normatywy, plany, sprawozdania; Wydziału Likwidacji Aktywów i Pasywów Własnych – przejęcie PBR przez Bank Rolny, sprawozdania; Wydziału Likwidacji Zleconych – likwidacje Banku Akceptacyjnego S.A., Banku Gospodarstwa Spółdzielczego, Banku Spółdzielczego Farmaceutów, spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych i komunalnych kas oszczędności; Komisji do spraw Państwowego Banku Rolnego – pomoc dla pracowników i ich rodzin; Wydziału Funduszu Administracyjnego – materiały dotyczące dostaw UNRRA (United Nations and Rehabilitation Administration) dla polskiego rolnictwa.

Dokumentacja dotycząca działalności poszczególnych oddziałów PBR przechowywana jest głównie w następujących zespołach archiwalnych:

1. Państwowy Bank Rolny Oddział Główny przechowywany w Archiwum Państwowym w Warszawie (dalej: AP w Warszawie)¹³. Zespół liczy 1326 jednostek archiwalnych, w większości zawierających akta pożyczkowe

¹² AAN, 2/234/0 Państwowy Bank Rolny w Warszawie. Instytucja Centralna 1919–1950 [1951–1953].

¹³ AP w Warszawie, 72/2085/0 Państwowy Bank Rolny Oddział Główny w Warszawie [1865–1917] 1919–1948.

poszczególnych kredytobiorców. Wyjątek stanowi 18 jednostek archiwalnych, w których znajdują się wykazy dłużników: Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej, Funduszu Scaleniowego, Funduszu Melioracyjnego i Funduszu Parcelacyjnego.

2. Państwowy Bank Rolny Oddział w Krakowie znajdujący się w Archiwum Narodowym w Krakowie (dalej: ANK), liczący 2203 jednostek archiwalnych¹⁴. Ze względu na różnorodność materiałów występujących w tym zespole, warto bardziej szczegółowo przytoczyć jego zawartość, która dzieli się na dziewięć działów: I. Sekretariat Oddziału – przepisy wewnętrzne, sprawozdania, materiały pokontrolne, skargi i zażalenia, sprawy organizacyjne i majątkowe banku, szkolenia personelu, prokury banku, pieczęci banku, biblioteka i archiwum banku, korespondencja z Instytucją Centralną PBR i władzami państwowymi, sprawy społeczne, Zrzeszenie Pracowników Państwowego Banku Rolnego w Krakowie oraz Koleżeński Komitet Pomocy Pracownikom Państwowego Banku Rolnego przesiedlonym z Warszawy, wykazy pracowników, ruch służbowy, Fundusz Emerytalny Państwowego Banku Rolnego i akta osobowe, preliminarze i budżety oddziału, administracja nieruchomości i akta budowy budynku PBR w Krakowie; II. Wydział Bankowy – bilanse, druki główne, weksle, rozliczenia z Bankiem Akceptacyjnym i uchwały bankowe; III. Wydział Agrarny – sprawy ogólne, szacunki majątków i parcelacje; IV. Wydział Funduszy Administrowanych – sprawy ogólne, Fundusz Obrotowy Reformy Rolnej (sprawy ogólne, grupa parcelacyjna, grupa scaleniowo-melioracyjna i Referat Inwalidzki) oraz Państwowy Fundusz Ziemi; V. Wydział Kredytu Długoterminowego – sprawy ogólne, pożyczki długoterminowe osób prawnych i pożyczki długoterminowe mieszkańców z powiatów: Biała, Bochnia, Chrzanów, Dąbrowa Tarnowska, Dębica, Gorlice, Jasło, Kraków, Limanowa, Mielec, Miechów, Myślenice, Nowy Sącz, Nowy Targ, Olkusz, Ropczyce, Tarnów i Wadowice; VI. Wydział Kredytu Krótkoterminowego – sprawy ogólne, pożyczki osób prawnych, pożyczki okupacyjne mieszkańców według powiatów i pożyczki mieszkańców poszczególnych powiatów; VII. Działalność kredytowa z lat 1945–1950 – sprawy ogólne, kredyty inwestycyjne ministerstw i urzędów centralnych, skarbowe kredyty inwestycyjne, kredytowanie planów inwestycyjnych, kredytowanie Komunalnej Kasy Oszczędności, kredytowanie osób prawnych, kredyty melioracyjne, rolne i hodowlane, kredytowanie osadników i przesiedleńców, pożyczki na odbudowę i zagospodarowanie ziemi z reformy rolnej, wnioski i podania o kredyt (niezrealizowane) oraz sprawy egzekucyjne; VIII. Biuro Prawno-Likwidacyjne – sprawy ogólne i likwi-

¹⁴ ANK, 29/620/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Krakowie [1900] 1927–1951.

- dacja instytucji kredytowych; IX. Oddziały powiatowe PBR w Chrzanowie i Myślenicach.
3. Państwowy Bank Rolny Oddział w Lublinie przechowywany w Archiwum Państwowym w Lublinie (dalej: AP w Lublinie)¹⁵. W zespole tym, liczącym 17377 jednostek archiwalnych, zostały zgromadzone materiały dotyczące działalności: Biura Prawno-Egzekucyjnego – opinie prawne, okólniki centrali, sprawozdania z działalności, spisy udzielonych pożyczek inwestycyjnych, wykazy nieruchomości, co do których wdrożono egzekucje; Wydziału Agrarnego – zestawienia rezultatów akcji parcelacyjnej, serie akt operatów parcelacyjnych składających się z wniosków o zatwierdzenie projektów parcelacji, rejestrów pomiarowych (pomiarowo-klasyfikacyjnych), umów kupna-sprzedaży folwarków, podań, wykazów nabywców ziemi, wypisów notarialnych oraz z serii indywidualnych akt pożyczkowych z tytułu reszty ceny sprzedażnej; Wydziału Kredytu Długoterminowego – szczegółowe akta pożyczek w listach zastawnych na zakup ziemi z parcelacji, inwestycje, spłaty rodzinne; Wydziału Kredytu Krótkoterminowego – akta pożyczek melioracyjnych udzielonych spółkom wodnym; Wydziału Księgowości – książki kontroli umorzeń zaległych rat pożyczkowych, księgi rachunkowo-finansowe; Wydziału Funduszków Administrowanych – akta pożyczek z funduszków Ministerstwa Reform Rolnych, Ministerstwa Robót Publicznych, Funduszu Zapomogi i Kredytu Ulgowego, Funduszu Pomocy Kredytowej dla osadników cywilnych; Wydziału Likwidacyjnego – likwidacyjnej spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych, komunalnych kas oszczędności, Banku Gospodarstwa Spółdzielczego; parcelacyjnej PBR – plany parcelowanych majątków.
 4. Państwowy Bank Rolny Oddział w Kielcach z zasobu Archiwum Państwowego w Kielcach (dalej: AP w Kielcach)¹⁶. W zespole tym, liczącym 2211 jednostek archiwalnych, znajdują się głównie materiały dotyczące: działalności sekretariatu; wydawania rozporządzeń i okólników wewnętrznych; działalności wydziałów agrarnego, krótkoterminowego, długoterminowego i funduszu administracyjnego oraz akta kredytowe poszczególnych dłużników.
 5. Państwowy Bank Rolny Oddział w Poznaniu znajdujący się w Archiwum Państwowym w Poznaniu (dalej: AP w Poznaniu), liczący 6129 jednostek archiwalnych¹⁷. Zespół zawiera m.in.: sprawozdania z działalności; akta parcelacji majątków ziemskich, na które składają się kwestionariusze stosunków rodzinno-majątkowych, liczne wyciągi z ksiąg gruntowych,

¹⁵ AP w Lublinie, 35/645/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Lublinie [1884–1927] 1928–1951.

¹⁶ AP w Kielcach, 21/390/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Kielcach 1925–1975.

¹⁷ AP w Poznaniu, 53/735/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Poznaniu [1894–1926] 1927–1955.

korespondencja, wnioski o moratorium długów rolniczych oraz akty darowizny gospodarstw na rzecz dzieci, kontrakty dzierżawne, akta osad rentowych i kredytu ulgowego, akta kredytowe zawierające wnioski, wyciągi z ksiąg wieczystych i matrykuły podatku gruntowego, szacunek wartości ziemi i budynków, zadłużenie, zabezpieczenie, wysokość pożyczek, warunki spłaty oraz przeznaczenie kredytów.

6. Państwowy Bank Rolny Oddział w Gdyni przechowywany w Archiwum Państwowym w Gdańsku Oddział w Gdyni (dalej: AP w Gdańsku oddział w Gdyni)¹⁸. Zespół ten liczy 2088 jednostek archiwalnych i zawiera: dokumentację parcelacji majątków; akta kredytowe – miasto Gdańsk, powiat kartuski, powiat kościerski, powiat morski z m. Gdynia, powiat starogardzki, powiat tczewski, akta kredytowe z innych miejscowości (Bydgoszcz, Darłowo, Grudziądz, Jaszcz pow. Świecie, Leśno pow. Chojnice, Lębork, Poznań, Świecie, Toruń), akta kredytowe poszczególnych grup rolników; wyciągi informacyjne z ksiąg wieczystych, upomnienia, deklaracje, korespondencja, sprawozdania z likwidacji.
7. Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu znajdujący się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy (dalej: AP w Bydgoszczy), liczący 17697 jednostek archiwalnych¹⁹. Zespół zawiera dokumentację dotyczącą działalności: Sekretariatu – okólniki i komunikaty, budżet (kontrolne), zadłużenia i przewłaszczenia gruntów (instrukcje), ekspertyzy, biurowość i archiwum; Wydziału Księgowości – finanse (bilanse centrali i oddziału, rachunki bieżące); Wydziału Bankowego – okólniki, księgi (wkłady oszczędnościowe, parcelacyjne, dłużnicy i wierzyciele, rozliczenia kredytów); Wydziału Kredytu Długoterminowego – pożyczki długoterminowe (inwestycje rolne, spłaty rodzinne), nieruchomości (kwestionariusze statystyczne, opisy); Wydziału Kredytu Krótkoterminowego – kredyty (zakup maszyn, budownictwo, sadownictwo, melioracje, uprawa i hodowla, pszczelarstwo); Wydziału Funduszy Administracyjnych – pożyczki dla rolników (zabudowa osad, niewypłacalność); Wydziału Agrarnego – majątki (administracja, zakup, szacunki), pożyczkobiorcy; Wydziału Rent.
8. Bank Rolny Oddział w Katowicach przechowywany w Archiwum Państwowym w Katowicach (dalej: AP w Katowicach)²⁰. Zespół ten liczy 573 jednostek archiwalnych i zawiera m.in. dokumenty dotyczące następujących aspektów działalności PBR: operacji finansowych i rachunkowości – sytuacja w rolnictwie; zmiany systemu pieniężnego; funduszy administracyjnych; funduszu obrotowego reformy rolnej; regulacji należności

¹⁸ AP w Gdańsku Oddział w Gdyni, 93/15/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Gdyni [1873] 1918–1953.

¹⁹ AP w Bydgoszczy, 6/838/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu w [1851] 1925–1939 [1961].

²⁰ AP w Katowicach, 12/448/0 Bank Rolny Odział Wojewódzki w Katowicach 1927–1975.

rentowych z okresu pruskiego; sprzedaży majątków księcia pszczyńskiego Państwowemu Bankowi Rolnemu; należności z tytułu parcelacji majątków rolnych i gospodarstw poniemieckich; spłaty pożyczek z okresu międzywojennego i okupacyjnego; majątku rolnego Studzionka.

9. Państwowy Bank Rolny Oddział w Białymstoku znajdujący się w Archiwum Państwowym w Białymstoku (dalej: AP w Białymstoku)²¹. W zespole tym, liczącym 41 jednostek archiwalnych, znajdują się m.in.: bilans surowy na dzień 1.VII.1939 r.; dokumentacja kredytowa – kredytu krótkoterminowego udzielanego rolnikom w pow. łomżyńskim i ostrowskim za pośrednictwem kas pożyczkowo-oszczędnościowych, z lat 1925–1939; bilanse surowe i netto wraz z załącznikami, z lat 1946–1950; akta dotyczące kredytu długoterminowego udzielonego przed 1939 r. na zakup ziemi z parcelowanych majątków ziemskich; akta likwidacyjne Kasy Spółdzielczej Przemysłowców Łomżyńskich.

2.2. Edycja materiałów archiwalnych dotyczących działalności Państwowego Banku Rolnego

Prócz wyżej omówionych materiałów archiwalnych związanych z działalnością PBR znajdujących się w zasobie archiwów państwowych, należy również przybliżyć źródła opublikowane. Najistotniejszymi drukowanymi źródłami do PBR są sprawozdania Państwowego Banku Rolnego za lata 1919–1938²².

Kontynuację publikowanych w dwudziestoleciu międzywojennym rocznych sprawozdań Państwowego Banku Rolnego stanowi współczesna edycja źródeł do dziejów Państwowego Banku Rolnego z lat 1938–1949. W tomie pierwszym, obejmującym lata 1938–1944, zostały zamieszczone dokumenty pochodzące z zespołu Państwowy Bank Rolny Oddział w Krakowie przechowywanego

²¹ AP w Białymstoku, 4/383/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Białymstoku [1914] 1925–1939, 1946–1949 [1951].

²² *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1923*, Warszawa 1925; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1924*, Warszawa 1925; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1925*, Warszawa 1926; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1926*, Warszawa 1927; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1927*, Warszawa 1928; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1928*, Warszawa 1929; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1929*, Warszawa 1930; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1930*, Warszawa 1931; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1931*, Warszawa 1932; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1932*, Warszawa 1933; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1933*, Warszawa 1934; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1935*, Warszawa 1936; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1934*, Warszawa 1935; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1936*, Warszawa 1937; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1937*, Warszawa 1938; *Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1938*, Warszawa 1939.

w ANK²³. W większości dotyczą one okresu okupacji niemieckiej i stanowią znakomitą podstawę nie tylko do badań nad działalnością PBR i bankowości polskiej w tym okresie, ale także nad polityką okupanta w GG, a w szczególności w sektorze polskiego rolnictwa.

W tomie drugim zostały zamieszczone roczne sprawozdania z działalności PBR za lata 1945–1948²⁴. Opublikowane sprawozdania pochodzą z zespołu PBR, przechowywanego w AAN. Sprawozdania zawierają wiele informacji, z których najistotniejsze dotyczą: 1. Sytuacji gospodarczej – informacje m.in. na tematy: ogólne; reformy rolnej; osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych; produkcji roślinnej i zwierzęcej; przemysłu spożywczego; handlu i zaopatrzenia; kredytowania rolnictwa. 2. Działalności PBR – informacje na temat: sytuacji finansowej banku; działalności kredytowej ze szczególnym uwzględnieniem kredytu krótkoterminowego (dla rolników indywidualnych, państwowych gospodarstw rolnych, przemysłu rolnego, leśnictwa, przedsiębiorstw handlowych) i kredytu średnioterminowego (udzielanego w ramach planu inwestycyjnego i poza nim); akcji zleconych Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych oraz Państwowego Funduszu Ziemi (należności za nadział ziemi, zaliczki za gospodarstwa ponemieckie, należności byłego Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej); pożyczek z wpływów Państwowego Funduszu Ziemi; należności z dostaw UNRRA; należności z dyspozycji Ministerstwa Skarbu (pożyczki osadnicze) i z dyspozycji Ministerstwa Ziemi Odzyskanych (należności za konie z importu). 3. Likwidacji starych należności (z okresu międzywojennego i okupacji niemieckiej). 4. Spraw organizacyjno-administracyjnych banku. 5. Sprawozdania rachunkowe banku wraz z objaśnieniami.

Opublikowane w tomie trzecim sprawozdania PBR za miesiące od lutego do listopada 1947 r. pochodzą z zespołu Państwowy Bank Rolny z zasobu w AP w Kielcach²⁵. Wyjątek stanowi sprawozdanie za miesiąc październik, przechowywane w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Sprawozdania miesięczne podzielone są na dwie części: ogólną i szczegółową. Część ogólna zawiera następujące pozycje: sytuacja finansowa banku – ogólne uwagi, kapitały obce, zadłużenie w Narodowym Banku Polskim, pogotowie kasowe; ogólna działalność banku – stan kredytów przyznanych i wykorzystanych z podziałem na kategorie kredytobiorców; spłacalność kredytów – stopień spłacalności kredytów w omawianym okresie sprawozdawczym z podziałem na oddziały banku, przyczyny niskiej spłacalności. Natomiast w części szczegółowej znajdują się materiały dotyczące następujących zagadnień: kredytów krótkoterminowych – stan kredytów krótkoterminowych, rozwój akcji kredytowej w omawianym miesiącu, charakterystyka udzielonych pożyczek krótkoterminowych ze względu na rodzaj kredy-

²³ M. Klusek, *Dokumenty do dziejów Państwowego Banku Rolnego*, t. 1: 1938–1944, Łódź 2009.

²⁴ Ibidem, t. 2: *Sprawozdania Państwowego Banku Rolnego za lata 1945–1948*, Kraków 2013.

²⁵ Ibidem, t. 3: *Sprawozdania miesięczne Państwowego Banku Rolnego za rok 1947*, Kraków 2014.

townego przemysłu, przeznaczenia kredytów; kredytów średnioterminowych – rozprowadzanie kredytów średnioterminowych w ramach planu inwestycyjnego, przebieg akcji kredytowej zleconej przez Centralny Urząd Planowania, stan kredytów średnioterminowych z podziałem na poszczególne oddziały banku; kredytów skarbowych – kredyty z dotacji Skarbu Państwa; Funduszu Ziemi – przyjmowanie pożyczek udzielanych w ramach Państwowego Funduszu Ziemi, wpływy na Fundusz Ziemi; administrowaniem należnościami z dostaw UNRRA – obsługa pożyczek udzielanych na zakup zwierząt gospodarskich pochodzących z dostaw UNRRA.

Ponadto w „Krakowskich Studiach Małopolskich” zostały opublikowane trzy dokumenty źródłowe odnoszące się do dziejów Państwowego Banku Rolnego²⁶. Znajdują się w nich głównie informacje na temat: sytuacji społeczno-ekonomicznej województwa krakowskiego w 1945 r., ze szczególnym uwzględnieniem położenia rolnictwa; sytuacji rolnictwa w sierpniu 1946 r.; przystosowywania się gospodarki narodowej do nowych form organizacyjnych, odbudowy przemysłu rolnego, reformy rolnej, osadnictwa na terenach przyłączonych do Polski po II wojnie światowej.

3. Możliwości wykorzystania dokumentacji Państwowego Banku Rolnego

Przedstawione powyżej materiały Państwowego Banku Rolnego znajdujące się w zasobie archiwów państwowych oraz wydane drukiem mogą stanowić cenne źródło do badań nad historią wsi i rolnictwa polskiego w trzech okresach: dwudziestoleciu międzywojennym, podczas II wojny światowej oraz w pierwszych latach Polski Ludowej, tak bardzo różniących się zarówno pod względem sytuacji politycznej, jak i gospodarczej.

3.1. Dwudziestolecie międzywojenne

Dokumentacja kredytowa Państwowego Banku Rolnego z okresu II RP dostarcza wiele interesujących informacji na temat sytuacji rolnictwa w tym czasie. Akta kredytowe PBR zawierają istotne dane dotyczące: produkcji rolniczej, środków produkcji rolniczej, akcji parcelacyjnej, przedsiębiorstw zajmujących się przetwórstw i zbytem artykułów rolnych²⁷.

²⁶ Idem, *Sprawozdanie Ekonomiczne Oddziału krakowskiego Państwowego Banku Rolnego za rok 1945*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2008, nr 12, s. 371–384; idem, *Stan rolnictwa polskiego latem 1946 roku według Sprawozdania Państwowego Banku Rolnego*, ibidem, 2009, nr 13, s. 293–323; idem, *Stan rolnictwa polskiego wkrótce po zakończeniu II wojny światowej według sprawozdania z działalności Państwowego Banku Rolnego od dnia 1 czerwca do dnia 1 września 1945 roku*, ibidem, 2010, nr 14, s. 317–346.

²⁷ Szerzej na temat działalności kredytowej PBR w II RP zob. przypisy: 9, 22.

3.1.1. Produkcja rolnicza

Kredyty na podniesienie produkcji roślinnej udzielane przez PBR w szczególności dotyczyły zakupu kwalifikowanych nasion zbóż. Realizując politykę rolną rządu, Państwowy Bank Rolny intensywnie wspierał również uprawę chmielu, lnu i łubinu. Liczono, że przy wsparciu finansowym PBR nastąpi szybki rozwój chmielarstwa, zwłaszcza w województwach wołyńskim i lubelskim. Znaczące kredyty otrzymał szybko rozwijający się Bank Chmielarski w Dubnie, obsługujący plantacje chmielu z województwa wołyńskiego. Oprócz tego kredyty przydzielano na zakładanie chmielników oraz urządzenie suszarni chmielu. Zainteresowanie PBR produkcją lnu wynikało z faktu, że 99% hodowców lnu było drobnymi rolnikami. Bank swoją akcję kredytową oparł na istniejących już instytucjach lnianych i spółdzielniach, a przede wszystkim na przedsiębiorstwach prywatnych. Popierano skup włókna, siemienia lnianego i olejarnie. Kredytowano skupy zwłaszcza z województw wileńskiego i nowogrodzkiego. Na tych obszarach koncentrowała się prawie jedna czwarta zasiewów lnu w Polsce.

Istotne miejsce w polityce kredytowej PBR zajmowało również ogrodnictwo. Pożyczki pochodziły z budżetu Ministerstwa Rolnictwa. Udzielano ich zarówno na zakładanie ogrodów warzywnych i sadów owocowych, jak i na przetwórstwo owocowo-warzywne przedsiębiorstwom, które się tym się zajmowały. W warzywnictwie kredyty otrzymywały spółdzielnie warzywnicze oraz bezpośrednio właściciele gospodarstw warzywnych. Akcję wspierania sadownictwa PBR prowadził pod patronatem organizacji rolniczych – w przeważającej części przy współudziale Centralnego Związku Kółek Rolniczych. Rola banku polegała na finansowaniu zaopatrzenia sadowników w wysokiej jakości materiał szkółkarski. Do zadań fachowych organizacji rolniczych należało zakupienie tegoż materiału oraz jego właściwe rozmieszczenie, które uwzględniało warunki klimatyczne i glebowe.

Główne zadanie przebudowy ustroju rolnego w Polsce międzywojennej polegało na stworzeniu niewielkich gospodarstw włościańskich i umożliwieniu im zintensyfikowania produkcji. W związku z tym zdecydowano, że gospodarstwa hodowlano-mleczne będą zajmowały szczególne miejsce w polityce kredytowej państwa. Po pierwsze, ta gałąź produkcji rolnej w ówczesnej Polsce cieszyła się bardzo dogodnymi warunkami rozwoju. Po drugie, przewidywano, że zwiększenie produkcji i poprawienie jakości przetworów nabiałowych przyczyni się do wzrostu ich sprzedaży zarówno na rynkach krajowych, jak i zagranicznych. Na wsparcie ze strony państwa mogły liczyć tylko gospodarstwa mleczne zorganizowane w spółdzielniach mleczarskich. Otrzymanie przez nie kredytu warunkowała konieczność współpracy z ich centralami handlowymi. Wychodzono z założenia, że centrale, mając doświadczenie w handlu, o wiele lepiej poradzą sobie ze sprzedażą przetworów nabiałowych po korzystnych cenach, niż by mogli uczynić to poszczególni członkowie spółdzielni. Początk-

kowo PBR udzielał kredytów na budowę nowych mleczarni, modernizację już istniejących oraz na zakup maszyn i urządzeń mleczarskich. Ponadto w celu podniesienia mleczności krów, PBR udzielał kilkuletnich kredytów na zakup materiału zarodowego. Jesienią 1929, po dłuższej przerwie, PBR uruchomił kredyty na pasze treściwe, natomiast w 1930 r. znacznie rozszerzył średnio-terminowe kredyty hodowlane. Były one udzielane na kupno buhajów, zakładanie zarodowych gniazd bydła rogatego, zakup zarodowego materiału trzody chlewnej i hodowlę drobiu.

Do pozostałych gałęzi produkcji rolnej, wspieranych przez PBR akcjami kredytowymi, należały rybołówstwo, jedwabnictwo i pszczelarstwo. Kredyty na hodowlę ryb udzielane były za pośrednictwem związków producentów w formie pożyczek na dokarmianie ryb. W 1927 r., w ramach rozpowszechniania jedwabnictwa, pożyczką zasilono Jedwabniczą Stację Doświadczalną w Milanówku. Wspomagano również skup miodu i modernizację pasiek; kredyty otrzymali przede wszystkim producenci z województwa wołyńskiego. Kredytowanie pszczelarstwa nabrało właściwego tempa wraz z opracowaniem w 1930 r. nowego regulaminu udzielania przez PBR pożyczek na zakup materiału hodowlanego. Kredyty przysługiwały pszczelarzom zamierzającym urządzić nowe pasieki, zakupić roje pszczele oraz udoskonalić narzędzia pszczelarские. Pozytywna polityka kredytowa PBR w stosunku do pszczelarstwa była zapewne jednym z istotnych czynników determinujących jego rozwój. W 1939 r. w Polsce było 2,5 mln rojów pszczół, co przeciętnie dawało 6,4 roju na 1 km². Najintensywniejszy rozwój pszczelarstwa nastąpił na ziemiach wschodnich: około 1,5 mln rojów, czyli 9 rojów na 1 km².

3.1.2. Środki produkcji rolniczej

Wśród kredytów przyznawanych na środki produkcji rolnej należy wyszczególnić dwie grupy: nasiennictwo i nawozy sztuczne. Kredyty na nasiennictwo otrzymywały firmy hodowlane na wypłacanie zaliczek plantatorom nasion oraz na finansowanie sprzedaży.

Produkcja nasion buraka cukrowego zaspokajała zapotrzebowanie krajowe, a jej część trafiała również na rynki zagraniczne. W przypadku nasion ogrodowych sytuacja nie przedstawiała się tak korzystnie. Produkcja krajowa była skromna i znaczną ich część importowano. Czynniki rządowe, kierując się wysoką jakością polskich nasion ogrodowych, dążyły do wspierania producentów pożyczkami, aby ich produkcja nie tylko zaspokajała potrzeby wewnętrzne, ale również by jej nadwyżki mogły być eksportowane.

Druga grupa pożyczek na środki produkcyjne związana była z zaopatrywaniem rolników w nawozy sztuczne. PBR oferował wszystkie gatunki nawozów: azotniak, azotan sodu, azotan amonu, kainit, sól potasową, tomasynę, superfosfat, wapno. Nawozy trafiały do rolników indywidualnych za pośrednictwem kó-

łek rolniczych, organizacji spółdzielczych, gminnych kas pożyczkowo-oszczędnościowych oraz związków i kas komunalnych.

3.1.3. Działalność agrarna PBR

Dzięki akcji parcelacyjnej, która w całym okresie międzywojennym objęła około 2654,6 tys. ha, udało się utworzyć 153,6 tys. gospodarstw rolnych o łącznej powierzchni 1431,8 tys. ha oraz 3,9 tys. kolonii specjalnych o łącznej powierzchni 89,7 tys. ha. Pozostała część parcelowanej ziemi została nabyta przez już istniejące gospodarstwa rolne. Ze względu na pochodzenie parcelowanej ziemi, parcelacja dzieliła się na prywatną i rządową. Pierwsza z nich, która odnosiła się do własności publicznej, obejmowała grunty parcelowane przez wojewódzkie urzędy ziemskie oraz tereny pod osadnictwo wojskowe. Natomiast parcelacja prywatna dotyczyła obszarów rozdysponowanych przez PBR i osoby prywatne. Z gruntów rozparcelowanych w latach 1918–1939 zdecydowana większość przypadła na parcelację prywatną – 1863,4 tys. ha, a na parcelację rządową 791,4 tys. ha.

Jednym z podstawowych zadań PBR było wspieranie parcelacji. Wypełniając je, bank również nabywał majątki ziemskie na własność lub przyjmował je w komis. Administrował pozyskanymi nieruchomościami ziemskimi aż do momentu rozparcelowania, bądź dzierżawił je w całości lub częściowo. Przysługiwało mu prawo sprzedaży gospodarstw i działek gruntowych powstałych w wyniku parcelacji nieruchomości ziemskiej oraz udzielania pomocy nabywcom działek na zagospodarowanie się. Pomoc polegała na przyznawaniu kredytów na wspomniany cel, dostarczaniu materiałów budowlanych, inwentarza żywego oraz sprzętu rolniczego i środków produkcji.

Majątkami ziemskimi przejętymi przez PBR do momentu ich rozparcelowania administrował wydział agrarny banku. Przede wszystkim starano się wydzierżawiać grunty miejscowej ludności na krótki czas za część plonów lub za gotówkę.

Od 1931 r. w PBR nastąpiło wyraźne ograniczenie działalności agrarnej. Wyjątkowy był rok 1933, kiedy PBR zakupił do rozparcelowania grunty o powierzchni 24,5 ha, ale w tym 23,5 tys. ha przypadało na grunty zakupione na specjalnych warunkach z Ordynacji Zamojskiej, na podstawie transakcji kredytowej. Na mocy rozporządzenia Prezydenta RP, był to teren wyłączony przez Ministra Skarbu w porozumieniu z Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych na spłatę zadłużenia. Kupując grunty, bank odliczył własne wierzytelności za udzielony kredyt parcelacyjny i za gwarancję Skarbu Państwa oraz przejął długie ciężące na Ordynacji z tytułu zaległych podatków komunalnych, składek ubezpieczeniowych i świadczeń społecznych, jak również z tytułu kredytów zaciągniętych w instytucjach kredytowych. Przejęte zadłużenie, z wyjątkiem nielicznych drobnych należności, PBR zobowiązał się spłacić w równych ratach rocznych od

roku 1938 do 1980. Na terenach zajętych przez Ordynację Zamojską, w związku z zahamowaniem wolnego obrotu gruntami rolnymi, wśród miejscowej ludności panował dotkliwy głód ziemi. Parcelacja tych gruntów przez PBR nabrała szczególnego znaczenia dla poprawy panujących tam stosunków agrarnych.

Proces zmniejszania zapasu ziemi do parcelacji został zahamowany dopiero w roku 1938. Pozyskany obszar był dość znaczny, przy czym nabycie niektórych obiektów dyktowały względy państwowe i społeczne. Na zlecenie władz państwowych, w wyniku zaakceptowanego przez rząd planu sanacji dóbr pszczyńskich, przejęto z nich 6230 ha.

3.1.4. Administrowanie przedsiębiorstwami

Przed wybuchem II wojny światowej PBR administrował wieloma przedsiębiorstwami. Do najważniejszych należały zajmujące się przetwórstwem i zbytem artykułów rolnych. W tym czasie administrowane przetwórczo mięsne Chodorów, Wołkowysk, Dębica i Tarnów prowadziły na szeroko zakrojonej skale akcję skupu zwierząt oraz sprzedaży żywca, produktów mięsnych i jaj. Produkty tych przetwórci były również eksportowane, głównie do Anglii i Niemiec. Skupem i sprzedażą nasion oleistych zajmowała się Centrala Obrotu Nasionami Oleistymi, administrowana przez PBR. Dzięki opiece banku, Centrala nie miała żadnych problemów ze zbytem. Już w z końcem marca 1939 r. zakup przez olejarnie konopi, rzepaku i słonecznika przekroczył zaplanowany kontyngent na cały rok, jedynie siemię lniane wskutek nieurodzaju wykazywało znaczny niedobór w stosunku do preeliminowanych wielkości.

3.2. II wojna światowa

W materiałach archiwalnych związanych z działalnością Państwowego Banku Rolnego podczas II wojny światowej znajdują się dane m.in. na temat stanu rolnictwa na ziemiach wcielonych do III Rzeszy oraz terenach GG, w tym o przedsiębiorstwach związanych z wsią lub produkcją rolniczą oraz sytuacji materialnej rolników²⁸.

3.2.1. Sytuacja rolnictwa na ziemiach włączonych do Rzeszy

Dokumenty dotyczące sytuacji oddziałów PBR na ziemiach włączonych do Rzeszy dostarczają informacji do kwestii związanych z sytuacją rolnictwa i zawierają informacje dotyczące:

1. Zasiewów i zbiorów – uprawy ziemi, z uwzględnieniem mechanizacji; stosowania materiału selekcyjnego zarówno w ziemniakach, jak i zbo-

²⁸ Szerzej na temat działalności PBR podczas II wojny światowej zob.: przypisy 10, 23.

- żach; stosowania nawozów sztucznych; uprawy roślin oleistych, rzepaku, maku i okopowych; obowiązkowych dostaw płodów rolnych (kontyngentów); uprawy roślin dających gumę; hodowli koni, bydła, trzody chlewnej, drobiu i zwierząt futerkowych.
2. Sytuacji na wsi śląskiej podczas okupacji – rynku pracy; aresztowań, egzekucji, wywozów na roboty w głąb Niemiec; poboru do wojska oraz robót przymusowych; kierowania kobiet i młodzieży do fabryk i warsztatów; wysiedlania ludności polskiej.
 3. Zmiany struktury agrarnej – scalania gospodarstw w powiatach bielskim i cieszyńskim; komasacji gospodarstw powstałych z przedwojennej parcelacji majątków ziemskich; przydzielania Niemcom zabudowanych gospodarstw utworzonych z parcelacji.
 4. Kształtowania się cen urzędowych i cen czarnorynkowych na płody rolne, handlu wolnorynkowego (nielegalnego) pomiędzy wsią a miastem oraz szmuglu z terenu byłej Czechosłowacji (kosmetyków, tekstyliów i obuwia).

3.2.2. Sytuacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie

3.2.2.1. Przedsiębiorstwa związane z wsią i produkcją rolniczą

Podczas okupacji Państwowy Bank Rolny był zaangażowany w działalność przedsiębiorstw działających na terenie GG związanych z wsią lub produkcją rolniczą, m.in.: Centrali Handlowej Przemysłu Ludowego w Krakowie, Centrali Handlowej Przemysłu Ludowego i Chałupniczego w Kielcach, Rolniczej Spółki Mięsnej w Warszawie i Kasy Targowej w Warszawie. Centrala Handlowa Przemysłu Ludowego w Krakowie wykonywała zamówienia w dziale stolarskim oraz wyrabiała swetry i pończochy. Centrala Handlowa Przemysłu Ludowego i Chałupniczego w Kielcach zajmowała się rozwijaniem przemysłu ludowego i podejmowała próby nawiązania współpracy ze spółdzielniami produkującymi obuwie oraz przetwarzającymi wełnę i len. Rolnicza Spółka Mięsna w Warszawie prowadziła działalność na dwóch płaszczyznach: obrotu żywcem i mięsem oraz obrotu różnymi artykułami rolnymi. Skupowała żywiec w wydzielonych powiatach w dystrykcie warszawskim i bialsko-podlaskim. Odbiór zwierząt rzeźnych, bydła, owiec, cieląt i trzody chlewnej następował na spędach kontyngentowych, a zakup koni na wolnym rynku. Operacje wydziału kredytowego Kasy Targowej w Warszawie ograniczały się do administrowania kredytami udzielonymi przed wybuchem wojny i ich windykacji. Kasa Targowa branży mięsnej nie udzielała nowych kredytów z braku chętnych do zaciągania pożyczek i zastoju w branży. Działalność wydziału handlowego Kasy Targowej przedstawiała się bardzo skromnie.

3.2.2.2. Sytuacja materialna rolników

Dokumentacja PBR dotycząca jego działalności podczas okupacji niemieckiej na obszarze GG dostarcza wielu informacji na temat kwestii determinujących sytuację materialną rolników na tym obszarze, wśród których do najistotniejszych należą:

1. Przymusowe dostawy (kontyngenty) – za niewywiązywanie się z obowiązku dostaw groziła chłosta, kontrybucja, zakaz przemiatu zboża, wywóz do karnych obozów pracy, wywłaszczenie, a nawet kara śmierci.
2. Ceny urzędowe na produkty rolne oddawane w ramach kontyngentu, ceny urzędowe materiałów i narzędzi wykorzystywanych w rolnictwie i wolnorynkowe ceny artykułów osobistego użytku oraz produktów rolnych.
4. Sytuacja poszczególnych gospodarstw rolnych wynikająca z działań wojennych, przepisów okupacyjnych oraz wielkości zbiorów. Wojna i okupacja ze szczególną brutalnością odbiły się na kondycji mniejszych gospodarstw rolnych. Wielka własność ziemską, pod względem kultury rolnej, obroniła się lepiej niż mała. Władze okupacyjne wyraźnie faworyzowały większą własność kosztem pozostałych gospodarstw, o czym świadczyła np. dostępność narzędzi i sprzętu rolniczego.
5. Przymusowe zatrudnienie w rolnictwie, lasach, tartakach, kamieniołomach oraz przy budowie dróg, które przydawało bardziej obciążeń niż korzyści materialnych.
6. Obciążenia podatkowe rolnictwa w GG. Rolnictwo ponosiło znaczne ciężary w postaci zaległych i bieżących należności podatkowych.

Ponadto w materiałach PBR z okresu okupacji niemieckiej znajdują się dokumenty dotyczące działalności Agrarbank in Lemberg (Banku Rolnego we Lwowie), które dostarczają informacji m.in. na temat: działalności firm zajmujących się produkcją oraz przetwórstwem płodów rolnych na obszarze dystryktu galicyjskiego; kredytowania rolnictwa w omawianym dystrykcie (wieś i gospodarstwa rolne, produkcja rolnicza, handel płodami rolnymi, przemysł rolny i spożywczy).

3.3. Pierwsze lata Polski Ludowej

Dokumentacja kredytowa Państwowego Banku Rolnego pochodząca z lat 1945–1949 zawiera cenne informacje dotyczące zagadnień związanych z sytuacją rolnictwa i wsi w początkowym okresie Polski Ludowej: osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych; odbudowy osiedli wiejskich; rolnictwa indywidualnego; wielkiego rolnictwa; gospodarstw rolnych instytucji społecznych charytatywnych, politycznych i innych; przemysłu rolnego; przemysłu leśnego; przedsiębiorstw przemysłowo-handlowych związanych z rolnictwem²⁹.

²⁹ Szerzej na temat działalności PBR po II wojnie światowej zob. przypisy: 11, 24–26.

3.3.1. Osadnictwo na Ziemiach Odzyskanych

Akcja kredytowania osadnictwa, zapoczątkowana przez PBR w sierpniu 1945 r., dzieliła się na kredyty inwestycyjno-gospodarcze (na naprawę budynków, zakup narzędzi rolniczych, nasion itp.) oraz konsumpcyjne. W ramach kredytów inwestycyjnych udzielano również pożyczki na ciągniki poniemieckie i amerykańskie, dostarczone w ramach dostaw UNRRA, należące do gospodarstw państwowych. Osadnicy na Ziemiach Odzyskanych stanęli przed poważnym niedoborem koni i bydła. W porównaniu z innymi działami rolnictwa, wojna w znacznie większym stopniu przyczyniła się do zniszczeń w hodowli koni. Z 3,9 mln koni w 1938 r., w 1945 r. pozostało 1,5 mln. Było to za mało, gdyż gospodarka polska potrzebowała 3,3 mln sztuk.

W celu poprawy sytuacji na Ziemiach Odzyskanych PBR przeprowadził akcję kredytowania zakupu krów i koni. Pozostała po niej dokumentacja zawiera informacje o akcji zakupu krów na Ziemiach Dawnych i przerwania ich na Ziemię Odzyskaną za pośrednictwem wydziału przemysłowo-rolnego Związku Gospodarczego Społem oraz o sprzedaży koni i jałówek z importu z Dani. Dystrybucją koni zajmowała się Centrala Rolnicza wraz z wojewódzkimi zarządami Związku Samopomocy Chłopskiej.

3.3.2. Odbudowa osiedli wiejskich

Akcja kredytowa PBR na odbudowę gospodarstw rolnych na Ziemiach Dawnych została rozpoczęta latem 1945 r., a na Ziemiach Odzyskanych rok później. Tak wczesne zajęcie się tym problemem podyktowane było jego skalą. Według danych Naczelnego Komisarza Odbudowy Wsi, ogólna liczba zabudowań gospodarskich zniszczonych lub uszkodzonych podczas wojny wyniosła prawie 470 tys., co stanowiło 22% wszystkich gospodarstw rolnych, a suma strat została w 1948 r. wyceniona na 2484 mln zł przedwojennych. Na zabudowę parcelacyjną, łącznie z zabudową gospodarstw powstałych z podziału dużych gospodarstw chłopskich, przewidywano około 340 tys. gospodarstw. Ponadto, według danych Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych, tylko na terenach dawnej II RP rocznie płonęło około 30 tys. budynków. Samo wyrównanie amortyzacji tych budynków wymagałoby budowy kilkudziesięciu tys. nowych w ciągu roku.

Akcja kredytowa PBR zaczęła nabierać właściwego tempa od 1946 r. Objęła przede wszystkim gospodarstwa na terenie masowych zniszczeń spowodowanych działaniami wojennymi lub akcją represyjną i osadniczą okupanta.

3.3.3. Sytuacja rolnictwa indywidualnego

Kredyty PBR wywierały znaczny wpływ na sytuację rolnictwa indywidualnego w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej. Dokumentacja

kredytowa rolnictwa indywidualnego dostarcza nam informacji dotyczących następujących kwestii:

1. Zaopatrzenia w ziarno siewne, przebiegu akcji siewnych wiosennych i jesiennych.
2. Uprawy (plantacji) roślin i hodowli zwierząt. W produkcji roślinnej PBR kredytował: warzywnictwo – produkcję nasion, warzyw oraz odbudowę szklarni i inspektów przyspieszających produkcję rozsadu warzyw; sadownictwo – produkcję szkółek drzew owocowych, zakładanie sadów handlowych, budowę przechowalni owoców oraz odnowienie produkcji winorośli szklarniowej w województwie wrocławskim; użytki zielone – wyposażenie w maszyny i narzędzia łąkarskie ośrodków maszynowych przy Gminnych Spółdzielniach Związku Samopomocy Chłopskiej bądź indywidualnych gospodarstw oraz kupno nasion trawy; zielarstwo – budowę oraz remont suszarń i urządzeń przetwórczych na nasiona i sadzonki ziół leczniczych oraz zakup narzędzi do uprawy. Kredyty na warzywnictwo, sadownictwo i zielarstwo w pierwszej kolejności przydzielano członkom związków branżowych i ogrodniczych lub producentom nasion, drzewek owocowych i ziół leczniczych. Na użytki zielone otrzymywały je ośrodki maszynowe, członkowie związków łąkarskich oraz właściciele gospodarstw indywidualnych należących do związków branżowych hodowli koni i bydła. W produkcji zwierzęcej kredytowano zakup materiału hodowlanego, urządzenie ferm i stawów rybnych, zakup sprzętu, odbudowę pasiek, zarybianie oraz na sprzedaż ryb.

3.3.4. Wielkie rolnictwo

Wielkie rolnictwo korzystające z kredytów w PBR dzieliło się na kilka grup. Pierwszą stanowiły państwowe przedsiębiorstwa rolne zorganizowane w duże zespoły: Państwowe Nieruchomości Ziemskie (dalej: PNZ), Państwowe Zakłady Hodowli Roślin (dalej: PZHR), Państwowe Zakłady Chowu Koni (dalej: PZChK), Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach (dalej: PINGW) i Państwowy Instytut Weterynaryjny (dalej: PIWet).

Do zadań PNZ, powołanych na początku 1946 r., należało zagospodarowanie ośrodków produkcji rolnej, ich intensyfikacja oraz likwidowanie odłogów. Miały tworzyć ośrodki wzorcowej gospodarki w celu podniesienia kultury rolnej, dostarczać wsi zboże selekcyjne i zaopatrywać miasta w produkty rolne. Według stanu na 1947 r., PNZ posiadały areał 1512 tys. ha, w czym użytków rolnych 1262 tys. ha, a gruntów ornyc 1047 tys. ha, odłogów do zagospodarowania około 400 tys. ha. Z obszaru tego do 1 grudnia 1947 r. oddały 304 tys. ha na parcelację i 155 tys. ha innym instytucjom.

PZHR rozpoczęły działalność jesienią 1945 r.; posiadały osobowość prawną i miały charakter komercyjny. Dążyły do podniesienia kultury rolnej w produk-

cji roślinnej poprzez: a) zakładanie, prowadzenie i kontrolę produkcji wszystkich roślin uprawnych w gospodarstwach własnych i samorządowych oraz kontrolę prywatnych i spółdzielczych hodowli i ich obrotu nasionami; b) rozmnażanie nasion własnych oraz hodowli w gospodarstwach własnych i innych – w drodze umów plantacyjnych; c) handel nasionami. Na ten cel PZHR otrzymały, według stanu na koniec 1947 r., 137 gospodarstw nasiennych o areale 56 tys. ha; wraz z majątkami została również przejęta część przemysłu rolnego.

PZChK dysponowały w 1947 r. arealem 38 tys. ha i prowadziły stadniny zarodowe i stacje kopulacyjne ogierów. PBR udzielał PZChK kredytów obrotowych oraz pożyczek krótkoterminowych na nawozy i zakup paszy dla koni zarodowych. Na ten cel przeznaczono 80 mln zł.

Drugą grupę wielkiego rolnictwa tworzyły gospodarstwa rolne użytkowane przez wyższe uczelnie; zajmowały łącznie około 24 tys. ha. Najlepiej zagospodarowane były obiekty Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Poznańskiego i Wyższej Szkoły Rolniczej w Łodzi.

Trzecią grupę stanowiły gospodarstwa rolne o powierzchni około 30 tys. ha użytkowane przez samorządy. Ze względu na problemy ze spłatą zadłużenia, zachowało się wiele materiałów dotyczących gospodarstwa Agril Zarząd Miejski w Warszawie. Majątek Agrilu liczył ponad 10 tys. ha, co po przeliczeniu dawało obciążenie 35,6 tys. zł na 1 ha. Stanowiło to największe obciążenie kredytami PBR przypadające na każdy hektar wielkiego gospodarstwa. Przyczyny takiej sytuacji tkwiły w administrowaniu przez Agril gospodarstwami rolnymi w najbliższym otoczeniu Warszawy, strefie aprowizacyjnej wymagającej prowadzenia rolnictwa na najwyższym poziomie. Tymczasem Agril przejął własne, całkowicie zniszczone gospodarstwa rolne sprzed wojny w obrębie Warszawy – Bródno, Goceław i Rakowiec, a z Funduszu Ziemi otrzymał także do administracji gospodarstwa mocno zrujnowane: na prawym brzegu Wisły wskutek ofensywy wojsk radzieckich, na lewym w wyniku przemieszczania się ludności po powstaniu warszawskim i przemarszu wojsk. Ogromne zniszczenia w gospodarstwach Agrilu, które przeważnie leżały przy głównych szlakach drogowych, wyrządziły przepędy zwierząt z radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech do Związku Radzieckiego. Ze względów społecznych oraz z uwagi na obowiązujące przepisy, nie można było zwolnić z majątków własnych Agrilu i niektórych majątków przejętych z Funduszu Ziemi stałych ordynariuszy i emerytów (Rakowiec, Wilanów i inne). Ponadto w niektórych majątkach przejętych przez Agril po zakończeniu działań wojennych pozostały jednostki wojskowe, które nie tylko utrudniały właściwe gospodarowanie, ale partycypowały w zebranych plonach.

Grupa czwarta to gospodarstwa rolne użytkowane przez zakłady przemysłowe. Dzieliły się na obiekty przeznaczone do celów specjalnych, badawczych i służących rozwojowi zakładu przemysłowego. Do tej samej grupy należały drobne przyfabryczne gospodarstwa o charakterze ogrodniczo-warzywnym,

użytkowane i finansowane przez zakłady. Najliczniejszą grupę stanowiły gospodarstwa, których zadaniem było dostarczenie płodów rolnych pracownikom zakładów. Kredyty PBR były przeznaczane na zaopatrzenie w najbardziej niezbędny inwentarz żywy, produkcję aparatów wylęgowych, środki służące do utrzymania na odpowiednim poziomie sadów, warzywników, chmielników i suszarni chmielu, łąk i urządzeń melioracyjnych, upraw ziół lekarskich; na środki ochrony roślin i zaopatrzenie gospodarstw rolnych w materiał hodowlany bydła, trzody chlewnej i owiec.

W grupie piątej znaleźli się prywatni hodowcy nasion zrzeszeni w Związku Hodowców, Wytwórców i Kupców Nasion, użytkujący obiekty rolne o powierzchni około 7 tys. ha. Do ostatniej, szóstej grupy, zaliczono gospodarstwa rolne instytucji społecznych, charytatywnych, politycznych i innych, obejmujące obszar około 30 tys. ha. Z grupy tej wyróżniał się majątek Zakładów Kórnickich. Fundacja Zakłady Kórnickie w Kórniku w województwie poznańskim istniała i rządziła się na podstawie ustawy z dnia 30 lipca 1925 r.³⁰ Jej gospodarstwo rolne składało się 19 majątków o łącznej powierzchni 6,8 tys. ha. Zgodnie z postanowieniami ustawy, fundacja realizowała liczne cele społeczne. W pierwszej kolejności było to utrzymanie Szkoły Gospodarczej w Kuźnicach oraz Zakładu Doświadczalnego dendrologii i pomologii. Ich koszty w całości pokrywano z dochodów gospodarstwa rolnego. Pozostałe gospodarstwa rolne należące do tej grupy kredytowanej przez PBR zajmowały powierzchnię około 23 tys. ha.

3.3.5. Przemysł rolny, przedsiębiorstwa przemysłowo-handlowe i przemysł leśny

Poza kredytami krótkoterminowymi, udzielanymi na popieranie produkcji rolnej, PBR finansował – zlecone mu do obsługi kredytowej przez władze zwierzchnie – przemysł rolny, leśnictwo oraz wiele przedsiębiorstw i instytucji ściśle związanych z rolnictwem lub przemysłem rolnym.

3.3.5.1. Przemysł rolny

PBR w pierwszym okresie działalności najintensywniej wspierał przemysł cukrowniczy. Po wojnie czynne były 52 cukrownie. W pierwszej kampanii cukrowniczej w latach 1945/46 wyprodukowano 171 tys. ton cukru, co stanowiło zaledwie 35% produkcji z 1937/38 r. (491 tys. ton). Pocięszający był fakt, że w wyniku przesunięcia granic, możliwości produkowania cukru znacznie wzrosły. W byłych województwach wschodnich utracono 7 cukrowni o łącznej dobowej zdolności przetwórczej 56 tys. kwintali buraków cukrowych oraz obszar plantacyjny o powierzchni 15 tys. ha. Na Ziemiach Odzyskanych przed wojną

³⁰ Ustawa z dnia 30 lipca 1925 r. o Zakładach Kórnickich (Dz.U. 1925, nr 86, poz. 592).

obszar ten wynosił 136 tys. ha, funkcjonowało 46 cukrowni o zdolności przetwórczej 647 tys. kwintali buraków cukrowych na dobę. W wyniku postępującej odbudowy przemysłu, do poł. 1947 r. czynnych było 71 cukrowni w 7 zjednoczeniach rejonowych. Tak intensywny rozwój przemysłu cukrowniczego stał się możliwy dzięki kredytom udzielanym przez PBR

Szczególną opieką kredytową PBR cieszył się przemysł konserwowy. Centralny Zarząd Przemysłu Konserwowego w poł. 1947 r. obejmował 15 tzw. kombinatów, w których skład wchodziło po kilka zakładów, przeważnie tej samej branży, położonych blisko siebie. Oprócz tego działało 18 samodzielnych fabryk; do najważniejszych należały Państwowa Przetwórnia Mięsna w Poznaniu i Państwowa Przetwórnia Owocowo-Warzywna w Ziębicach. Dzięki pomocy kredytowej PBR udało się nie tylko znacznie podnieść produkcję na rynek krajowy, ale również uruchomić eksport bekonu i innych przetworów mięsnych do Anglii, Belgii, Włoch, Czechosłowacji i Meksyku.

PBR intensywnie zasiliał kredytami przemysł spożywczy. Wielkość jego produkcji, podobnie jak innych gałęzi przemysłu rolnego, w zdecydowanym stopniu zależała od dostaw płodów rolnych przez producentów indywidualnych. W celu zwiększenia bazy surowcowej przystąpiono do kontraktowania upraw ziemniaków, nasion oleistych i cykorii. Z kredytów udzielonych przez PBR przemysłowi spożywczemu w 1947 r. zdecydowanie najwięcej przeznaczono na przemysł olejarski (przeważnie na import kopru, nasion oleistych, olejów i tranu), surogatów kawowych i namiastek, ziemniaczany i drożdżowy. Przyczyną tak znacznego zaangażowania kredytowego w przemysł olejarski było znaczne zmniejszenie pogłowia zwierząt oraz powierzchni zasiewów roślin oleistych (o 20%) i ich wydajności w stosunku do okresu przedwojennego, co spowodowało niedobór tłuszczu. Do momentu odtworzenia pogłowia zwierząt, planowano połowę niedoboru uzupełnić tłuszczem pochodzenia roślinnego. Baza przetwórcza była wystarczająca. O ile w Polsce w 1937 r. działało 57 olejarni przemysłowych oraz tysiąc małych, o charakterze chałupniczym, to na początku 1947 r. czynne były 594 zakłady olejarskie, w tym 5 dużych (Union w Gdyni, Szamotuły, Bielsko, Kołłątaj w Katowicach i Strahl w Szopienicach). Konieczne było rozszerzenie uprawy roślin oleistych: rzepaku, lnu, konopi, maku, słonecznika, soi i innych roślin przemysłowych. Zamierzano to osiągnąć dzięki kredytom PBR.

Z pozostałych kredytowanych przez PBR gałęzi przemysłu rolnego wyróżniały się przemysł młynsko-piekarniczy i fermentacyjny. PBR udzielał kredytów Państwowemu Zjednoczeniu Młynsko-Piekarnianemu, m.in. na sfinansowanie akcji skupu i przemiału zboża na Dolnym Śląsku i Pomorzu. Ponadto PBR opatrywał w środki obrotowe przemysł młynsko-piekarniczy oraz finansował kredyty na sprowadzenie urządzeń młynskich w ramach odszkodowania z Niemiec i chów prosiąt przy młynach.

Centralny Zarząd Przemysłu Fermentacyjnego, w związku z prowadzeniem zakładów wytwórczych przemysłu winiarsko-octowego i piwowarsko-słodowe-

go, korzystał w PBR z wielu kredytów kampanijnych. Po wojnie produkcją i zbytem wszystkich browarów kierowało Zjednoczenie Przemysłu Fermentacyjnego podporządkowane Ministerstwu Aproprowizacji i Handlu. Spośród 120 browarów, 7 posiadało zdolność produkcyjną przekraczającą 100 tys. hektolitrów rocznie; należały do nich: Okocim, Żywiec i Książęcy w Tychach na Ziemiach Dawnych oraz browary we Wrocławiu, Elblągu, Szczecinie i Gdańsku na Ziemiach Odzyskanych. Moc przerobową do 50 tys. hektolitrów posiadało 14 browarów, od 15–50 tys. hektolitrów – 24, a browarów małych, produkujących do 15 tys. hektolitrów, było 75. PBR kredytował zaopatrzenie browarów w chmiel z plantacji krajowych oraz z importu.

3.3.5.2. Przedsiębiorstwa przemysłowo-handlowe i przemysł leśny

Wśród przedsiębiorstw i instytucji ściśle związanych z rolnictwem lub przemysłem rolnym główne miejsce zajmowały przedsiębiorstwa przemysłowo-handlowe, będące również klientami PBR. Należały do nich Polskie Zakłady Zbożowe (dalej: PZZ), Rolnicza Centrala Mięsa (dalej: RCM) i Centrala Rybna.

PZZ, powołane do życia przez Ministra Przemysłu i Handlu w kwietniu 1948 r., realizowały politykę rządu w zakresie porządkowania rynku zbożowego. Środki finansowe czerpały z upłynniania remanentów przekazanych przez Fundusz Aproprowizacyjny, Społem i inne instytucje z kredytów przyznanych przez PBR oraz częściowo z pożyczki Ministerstwa Skarbu. Z kredytów w PBR zaczęły korzystać dopiero od września 1948 r. Wykorzystywały je głównie na skup zbóż oraz ich sprzedaż i przetwarzanie.

RCM korzystała w PBR z kredytu obrotowego i importowego na skup zwierząt rzeźnych i hodowlanych oraz przetwórstwo. Większość kredytów przeznaczona była na gotówkowe zapłaty za dostawy dla wojska, służby bezpieczeństwa i ludności pracującej. RCM zaciągane w PBR kredyty wykorzystywała także na skup zwierząt rzeźnych na zaopatrzenie wolnego i reglamentowanego rynku, przetwórstwo mięsne, sfinansowanie skupu zwierząt hodowlanych, akcję przerzutu bydła i owiec z Ziemi Dawnych na Ziemię Odzyskaną oraz import i eksport artykułów mięsnych. W lipcu 1948 r. RCM przekształcono w przedsiębiorstwo spółdzielczo-państwowe Centrala Mięsna i jej obowiązki znacznie się rozrosły. Obejmowały: prowadzenie i organizowanie gospodarki mięsno-tłuszczowej w kraju, hurtowy handel i eksport mięsa i przetworów, koordynowanie, nadzorowanie i kierowanie działalnością gospodarczą członków.

PBR przyznawał też kredyty Centrali Rybnej na dystrybucję ryb krajowych i importowanych oraz lokowanie nadwyżek ryb z połowów morskich i słodkowodnych na rynkach zagranicznych. Przed wojną Polska miała bardzo niskie spożycie ryb słodkowodnych i morskich (3 kg na osobę; dla porównania: w Niemczech było to 13 kg, we Francji 15 kg, w Anglii 20 kg, w Norwegii 40 kg). Sytuację po wojnie miały poprawić połowy dalekomorskie. O ile w 1938 r. ogół-

ny odłów ryb (stawowych, jeziorowych, rzecznych i morskich) wynosił 36 tys. ton, to w 1947 r. już 70 tys. ton, w tym na połowy przybrzeżne i dalekomorskie, przypadało 60 tys. ton (w 1938 r. zaledwie 13 tys. ton). Centrala Rybna zaciągnięte kredyty przeznaczała m.in. na: skup dorsza z bieżących połowów, import śledzi świeżych i solonych z Norwegii, opłacenie kosztów przeładunku i przerebu zakupionego towaru, zakup śledzi importowych za pośrednictwem „Dalmore” i na przerób importowanych świeżych szprotów ze Szwecji.

Na zakończenie należy wspomnieć o finansowaniu leśnictwa przez PBR. Pierwszą otrzymaną przez Ministerstwo Leśnictwa pożyczką było 300 milionów na uruchomienie i przeprowadzenie kampanii eksploatacyjnej leśnej w latach 1945/46. Leśnictwo pozyskiwało też wiele kredytów w związku z użytkowaniem lasów oraz dyskontem weksli z kredytowej sprzedaży drewna.

Zakończenie

PBR, którego początki sięgają 1919 r., działał do 1949 r. Odegrał on kluczową rolę w realizacji polityki władz państwowych w kredytowaniu rolnictwa i wsi oraz miał istotne znaczenie dla ich rozwoju. W II RP zostało mu powierzone administrowanie państwowymi funduszami wspierającymi osadnictwo, meliorację i rolnictwo. Dzięki pożyczkom z tych funduszy rolnicy mogli: odbudowywać gospodarstwa zniszczone przez wojnę lub w wyniku klęsk żywiołowych; przeprowadzać akcję scalania gruntów; budować i rozbudowywać zabudowania gospodarskie; rozwijać hodowlę oraz produkcję roślinną; meliorować grunty rolne. Ponadto w okresie międzywojennym PBR wspierał parcelację jako podstawowe zadanie w ramach polityki rolnej państwa, nie tylko poprzez udzielanie kredytów na ten cel, ale również przez nabywanie majątków ziemskich na własność lub w komis. Istotne znaczenie dla wsi miało dostarczenie przez PBR kapitału obrotowego najsłabszym ekonomicznie gospodarstwom rolnym. Pomoc państwa była konieczna, gdyż bez niej rolnicy byłiby zmuszeni nadal korzystać z usług prywatnego rynku kredytowego, gdzie oprocentowanie pożyczek sięgało nawet 400% w skali roku.

Wybuch II wojny światowej i okupacja niemiecka nie oznaczały dla PBR całkowitego zaprzestania działalności kredytowej na rzecz rolnictwa i wsi. Wkrótce po ustaniu działań wojennych w 1939 r. zarówno centrala, jak i poszczególne oddziały PBR znajdujące się w GG wznowiły działalność. Jego polityka kredytowa była oczywiście podporządkowana niemieckim władzom okupacyjnym.

Po zakończeniu II wojny światowej PBR odegrał szczególną rolę w realizacji koncepcji przebudowy rolnictwa przez władze komunistyczne. Pozbawiony możliwości decydowania o własnej polityce kredytowej, służył głównie kredytowaniu państwowego lub spółdzielczego sektora rolnictwa. Pomoc kredytowa dla rolników indywidualnych była dużo skromniejsza, jednak z powodu braku wolnego rynku kredytowego, cenna. Zwłaszcza dla mieszkańców Ziemi Od-

zyskanych, których PBR wspierał kredytami na zagospodarowanie się. Oprócz kredytów osadniczych oraz na odbudowę gospodarstw wiejskich i zabudowę parcelacyjną, rolnicy indywidualni zaciągali pożyczki na zasiewy, uprawy roślin przemysłowych i hodowlę. O roli i znaczeniu PBR w kredytowaniu rolnictwa i wsi świadczy również to, iż w momencie jego likwidacji (1949–1950) ciągle jeszcze administrował kilkudziesięcioma tysiącami kredytów z okresu przedwojennego i okupacyjnego.

Materiały archiwalne pozostałe po działalności PBR w zdecydowanej większości trafiły do archiwów państwowych i są bardzo obszerne. Łącznie liczą one kilkaset metrów bieżących, na które składa się kilkadziesiąt tysięcy jednostek archiwalnych. Są zlokalizowane głównie w: AAN; AP w Warszawie; ANK; AP w Lublinie; AP w Kielcach; AP w Poznaniu; AP w Bydgoszczy; AP w Gdańsku Oddział w Gdyni; AP w Katowicach oraz AP w Białymstoku.

Akta związane z funkcjonowaniem PBR, które znajdują się w ww. archiwach, charakteryzują się bardzo szerokim spektrum kwestii dotyczących zarówno bankowości, jak i rozwoju rolnictwa oraz sytuacji wsi w pierwszej poł. XX w. Ich podział jest wynikiem struktury działalności PBR i najczęściej odpowiada funkcjonowaniu działów banku takich jak: Sekretariat, Wydział Bankowy, Wydział Agrarny, Wydział Funduszy Administrowanych, Wydział Kredytu Długoterminowego, Wydział Kredytu Krótkoterminowego, Biuro Prawno-Likwidacyjne. Często również wyodrębnia się działalność kredytową z lat 1945–1950.

Prócz wyżej omówionych materiałów archiwalnych związanych z działalnością PBR, znajdujących się w zasobie archiwów państwowych, ważne są także źródła opublikowane. Do najistotniejszych należą roczne sprawozdania PBR za okres II RP oraz trzytomowa edycja źródeł dotyczących działalności Państwowego Banku Rolnego w latach 1938–1949.

Bogata dokumentacja kredytowa Państwowego Banku Rolnego zgromadzona w archiwach państwowych stwarza szerokie możliwości wykorzystania jej przez badaczy zajmujących się historią gospodarczą polskiej wsi i rolnictwa. Materiały dotyczące II RP dostarczają nam wiele interesujących informacji na temat sytuacji rolnictwa w tym okresie, szczególnie: produkcji rolniczej, środków produkcji rolniczej, akcji parcelacyjnej, przedsiębiorstw zajmujących się przetwórstwem i zbytem artykułów rolnych.

Cenne są również dokumenty na temat dziejów PBR podczas II wojny światowej. Materiały oddziałów PBR na ziemiach włączonych do Rzeszy zawierają dane dotyczące zagadnień związanych z położeniem rolnictwa na tych terenach, m.in.: zasiewów i zbiorów, zwiększenia powierzchni upraw roślin oleistych, rzepaku, maku i okopowych, przymusowych kontyngentów itp. Natomiast materiały archiwalne powstałe w wyniku działalności PBR na obszarze GG stanowią ważne źródło do badań nad czynnikami determinującymi sytuację materialną rolników na tym obszarze. Możemy w nich znaleźć wiele informacji na temat: przymusowych dostaw (kontyngentów); cen urzędowych na produkty rolne

oddawane w ramach kontyngentu oraz cen urzędowych materiałów i narzędzi nabywanych przez rolników; produkcji rolniczej; zróżnicowanej sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych; przymusowego zatrudnienia ludności wiejskiej; polityki podatkowej okupanta w stosunku do rolnictwa. Ważne są także akta PBR z GG dotyczące działalności przedsiębiorstw związanych z wsią lub produkcją rolniczą, m.in.: Centrali Handlowej Przemysłu Ludowego w Krakowie, Centrali Handlowej Przemysłu Ludowego i Chałupniczego w Kielcach, Rolniczej Spółki Mięśnej w Warszawie czy Kasy Targowej w Warszawie. Interesująca jest również dokumentacja Agrarbanku in Lemberg (Banku Rolnego we Lwowie). Stanowi ona ważne źródło do badań nad działalnością firm zajmujących się produkcją oraz przetwórstwem płodów rolnych na obszarze dystryktu galijskiego oraz produkcją rolniczą i handlem płodami rolnymi w tym dystrykcie.

Natomiast dokumentacja kredytowa PBR pochodząca z lat 1945–1949 zawiera cenne informacje dotyczące zagadnień związanych z sytuacją rolnictwa i wsi w początkowym okresie Polski Ludowej takich jak: osadnictwo na Ziemiach Odzyskanych; odbudowa osiedli wiejskich; rolnictwo indywidualne; wielkie rolnictwo; gospodarstwa rolne instytucji społecznych, charytatywnych, politycznych i innych; przemysł rolny, przemysł leśny i przedsiębiorstwa przemysłowo-handlowe związane z rolnictwem. Interesujące są zwłaszcza materiały archiwalne na temat kredytowania wielkiego rolnictwa, przemysłu rolnego oraz przedsiębiorstw przemysłowo-handlowych związanych z rolnictwem. Są one bardzo liczne i mogą zostać wykorzystane do badań nad: państwowymi przedsiębiorstwami rolnymi zorganizowanymi w duże zespoły – PNZ, PZHR, PZChK, PINGW i PIWet; gospodarstwami rolnymi użytkowanymi przez wyższe uczelnie i zakłady przemysłowe oraz przez samorządy, szczególnie nad gospodarstwem Agril Zarządu Miejskiego w Warszawie; Związkiem Hodowców, Wytwórców i Kupców Nasion; przemysłem cukrowniczym i konserwowym; branżą spożywczą, w szczególności nad przemysłem olejarskim, surogatów kawowych i namiastek, ziemniaczanym i drożdżowym; młynsko-piekarniczym i fermentacyjnym, w szczególności nad Centralnym Zarządem Przemysłu Fermentacyjnego, któremu podlegały m.in. zakłady winiarsko-octowe i piwowarsko-słodowe; przedsiębiorstwami przemysłowo-handlowymi, w tym Polskimi Zakładami Zbożowymi, Rolniczą Centralą Mięsną i Centralą Rybną.

Źródła

- Archiwum Akt Nowych
2/234/0 Państwowy Bank Rolny w Warszawie. Instytucja Centralna 1919–1950 [1951–1953].
Archiwum Narodowe w Krakowie
29/620/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Krakowie [1900] 1927–1951.
Archiwum Państwowe w Białymstoku
4/383/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Białymstoku [1914] 1925–1939, 1946–1949 [1951].

- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
6/838/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Grudziądzu w [1851] 1925–1939 [1961].
- Archiwum Państwowe w Gdańsku Oddział w Gdyni
93/15/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Gdyni [1873–] 1918–1953.
- Archiwum Państwowe w Lublinie
35/645/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Lublinie [1884–1927] 1928–1951.
- Archiwum Państwowe w Katowicach
12/448/0 Bank Rolny Oddział Wojewódzki w Katowicach 1927–1975.
- Archiwum Państwowe w Kielcach
21/390/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Kielcach 1925–1975.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu
53/735/0 Państwowy Bank Rolny Oddział w Poznaniu [1894–1926] 1927–1955.
- Archiwum Państwowe w Warszawie
72/2085/0 Państwowy Bank Rolny Oddział Główny w Warszawie [1865] 1919–1948
- Dekret Naczelnika Państwa z 5 lutego 1919 r. w przedmiocie statutu Polskiego Państwowego Banku Rolnego (Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 12, poz. 134).
- Regulamin dotyczący udzielania przez Państwowy Bank Rolny pożyczek na przemysł mleczarski, „Rolnictwo” 1930, t. 3, s. 572–574.*
- Regulamin dotyczący udzielania przez Państwowy Bank Rolny pożyczek na zakup materiału hodowlanego (za wyjątkiem koni) oraz na niektóre cele z hodowlą związane, „Rolnictwo” 1930, r. 2, t. 3, s. 569–571.*
- Regulamin w przedmiocie udzielania przez Państwowy Bank Rolny pożyczek pod zastaw produktów rolnych, „Rolnictwo” 1928, t. 1, s. 551–554.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego do dnia 1-go stycznia 1922 roku, Warszawa 1925.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1923, Warszawa 1925.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1924, Warszawa 1925.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1925, Warszawa 1926.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1926, Warszawa 1927.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1927, Warszawa 1928.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1928, Warszawa 1929.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1929, Warszawa 1930.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1930, Warszawa 1931.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1931, Warszawa 1932.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1932, Warszawa 1933.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1933, Warszawa 1934.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1934, Warszawa 1935.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1936, Warszawa 1937.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1937, Warszawa 1938.*
- Sprawozdanie z działalności Państwowego Banku Rolnego za rok 1938, Warszawa 1939.*
- Ustawa z dnia 30 lipca 1925 r. o Zakładach Kórnickich (Dz.U. 1925, nr 86, poz. 592).

Bibliografia

- Adamowski Z., Lewandowski J., *Rolnictwo polskie w dwudziestopięciolecu*, Warszawa 1970.
- Basta J., *Od reformy rolnej do kolektywizacji. Problemy społeczno-gospodarcze wsi polskiej (1944–1956)*, [w:] *Chłopi – Naród – Kultura*, t. 5: *Chłopi a państwo*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1997, s. 110–126.
- Bodalski M., *Państwowy Fundusz Ziemi i jego zagospodarowanie*, Warszawa 1966.
- Cz.St., *Nowa emisja długoterminowych listów zastawnych Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnictwo” 1933, r. 5, t. 4, s. 220–222.
- Dąbrowska S., *Próba bilansu nawozowego*, „Gospodarka Planowa” 1948, nr 7–8, s. 257–262.
- Kłoczek F., *Bilans 15-lecia Polski Ludowej w produkcji zwierzęcej*, „Przegląd Hodowlany” 1959, nr 7, s. 3–8.
- Dembiński F., *Rozwój uprawy roślin oleistych w XX-leciu 1944–1964*, „Nowe Rolnictwo” 1964, nr 12, s. 42–44.
- Długoterminowe pożyczki Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnik Ekonomista” 1926, t. 1, s. 593–596.
- Działalność handlowa Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnik Ekonomista” 1926, t. 1, s. 707.
- Farkowski C., *Rozwój spółdzielczości wiejskiej, kółek rolniczych i prostych form kooperacji w rolnictwie polskim*, [w:] *Rolnictwo w trzydziestolecu Polski Ludowej*, Warszawa 1974, s. 329–354.
- Gajewski J., *Polityka rolna w okresie gospodarki nakazowo-rozdzielczej*, [w:] *Polska polityka rolna 1944–1994: wybrane zagadnienia*, red. B. Kożuch, Białystok 1994, s. 27–54.
- Hemmerling Z., Łuczak C., Markiewicz A., *Życie społeczno-polityczne i gospodarcze wsi w Polsce Ludowej*, Warszawa 1978.
- Janta-Polczyński J., *Zasady polskiej polityki rolnej w roku gospodarczym 1931/32*, „Rolnictwo” 1931, r. 3, t. 3, s. 379–393.
- Jarecka-Kimłowska S., *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970 (przyczynek do genezy polityki spółdzielczej w rolnictwie)*, Warszawa 1978.
- J.R., *Akcja kredytowa Ministerstwa Reform Rolnych przy scalaniu gruntów oraz parcelacji nieruchomości ziemskich w okresie 1929/30*, „Rolnictwo” 1930, r. 2, t. 3, s. 559–561.
- J.Ż., *Przejęcie na rzecz Skarbu Państwa niektórych wierzytelności Państwowego Banku Rolnego oraz częściowe umorzenie tych wierzytelności*, „Rolnictwo” 1936, r. 8, t. 3, s. 141–142.
- Kasiński K., *Gospodarcze momenty zagadnienia reformy rolnej*, „Ekonomista Polski” 1943, nr 6, s. 46–63.
- K.G., *Państwowy Bank Rolny*, „Przegląd Gospodarczy. Spis rzeczy za II półrocze 1926” 1926, z. 20, s. 980–984.
- Kłusek M., *Likwidacja wierzytelności instytucji kredytowych z byłego zaboru rosyjskiego przez Państwowy Bank Rolny w Polsce międzywojennej*, „Klio” 2011, nr 19, s. 109–124.
- Kłusek M., *Państwowy Bank Rolny (1919–1949)*, [w:] *BGŻ BNP Paribas: 100 lat bankowości w Polsce. BGŻ BNP Paribas: 100 Years of Banking in Poland*, red. M. Kłusek, G. Lassus, Warszawa–Paryż 2016, s. 97–116.
- Kłusek M., *Dokumenty do dziejów Państwowego Banku Rolnego*, t. 1: 1938–1944, Łódź 2009.

- Kłusek M., *Dokumenty do dziejów Państwowego Banku Rolnego*, t. 2: *Sprawozdania Państwowego Banku Rolnego za lata 1945–1948*, Kraków 2013.
- Kłusek M., *Dokumenty do dziejów Państwowego Banku Rolnego*, t. 3: *Sprawozdania miesięczne Państwowego Banku Rolnego za rok 1947*, Kraków 2014.
- Kłusek M., *Działalność katowickiego oddziału Państwowego Banku Rolnego w latach 1939–1949*, [w:] *Pieniądz i banki na Śląsku. Studia nad dziejami Pieniądza i Bankowości w Polsce*, t. 2, red. W. Garbaczewski, R. Macyra, Poznań 2012, s. 363–377.
- Kłusek M., *Działalność krakowskiego Oddziału Państwowego Banku Rolnego w pierwszych latach okupacji niemieckiej*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2008, nr 12, s. 243–262.
- Kłusek M., *Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni*, „*Annales. Etyka w życiu gospodarczym*” 2013, nr 15, s. 227–238.
- Kłusek M., *Działalność parcelacyjna Państwowego Banku Rolnego w Polsce międzywojennej w latach 1924–1929*, „*Journal of Agribusiness and Rural Development*” 2009, nr 4, s. 95–105.
- Kłusek M., *Konwersja zadłużenia rolniczego jako element walki państwa z kryzysem w rolnictwie w Polsce międzywojennej*, „*Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*” 2009, t. 11, z. 2, s. 104–109.
- Kłusek M., *Kredyt długoterminowy Państwowego Banku Rolnego w listach zastawnych i obligacjach melioracyjnych w Polsce międzywojennej*, „*Klio*” 2010, nr 14, s. 109–145.
- Kłusek M., *Kredyt krótkoterminowy Państwowego Banku Rolnego w Polsce międzywojennej*, „*Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*” 2008, t. 10, z. 1, s. 170–176.
- Kłusek M., *Państwowy Bank Rolny w latach 1919–1949. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2013.
- Kłusek M., *Problem legalności działań Państwowego Banku Rolnego Generalnej Guberni na przykładzie transakcji sprzedaży obszaru leśnego Laski-Borków z dóbr wilanowskich w 1940 r.*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2011, nr 16, s. 107–133.
- Kłusek M., *Sprawozdanie Ekonomiczne Oddziału krakowskiego Państwowego Banku Rolnego za rok 1945*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2008, nr 12, s. 371–384.
- Kłusek M., *Stan rolnictwa polskiego latem 1946 roku według Sprawozdania Państwowego Banku Rolnego*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2009, nr 13, s. 293–323.
- Kłusek M., *Stan rolnictwa polskiego wkrótce po zakończeniu II wojny światowej według sprawozdania z działalności Państwowego Banku Rolnego od dnia 1 czerwca do dnia 1 września 1945 roku*, „*Krakowskie Studia Małopolskie*” 2010, nr 14, s. 317–346.
- Kłusek M., *Uruchomienie kredytu warantowo-lombardowego rolniczego w Polsce międzywojennej*, „*Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*” 2007, t. 9, z. 4, s. 86–91.
- Kostrowiecka I., *Rozwój rolnictwa w latach 1947–1955*, [w:] *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, cz. 1, red. J. Kaliński, Z. Landau, Warszawa 1974, s. 276–277.
- Kościk E., Kusiak F., *Osadnictwo wiejskie na ziemiach zachodnich i północnych*, [w:] *Gospodarcze i społeczne skutki wojny i okupacji dla Polski oraz drogi ich przezwyciężenia*, red. W. Długoborski, Wrocław 1989, s. 269–282.
- Kredyt nawozowy w Państwowym Banku Rolnym*, „*Rolnik Ekonomista*” 1927, t. 2, s. 126–127.

- Kredyt Państwowego Banku Rolnego na nawozy sztuczne*, „Rolnik Ekonomista” 1926, t. 1, s. 157.
- Kredyt PBR na popieranie rozwoju mleczarstwa*, „Rolnik Ekonomista” 1928, t. 5, s. 231.
- Ludkiewicz S., *Państwowy Bank Rolny i jego działalność*, [w:] *Na froncie gospodarczym. W dziesiątą rocznicę odzyskania Niepodległości 1918. 11 XI 1928*, Warszawa 1928, s. 95–107.
- Madajczyk C., *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1944. Programy – Taktyka*, Warszawa 1961.
- Mańkowski Z., *Z problemów polityki rolnej okupanta w Generalnym Gubernatorstwie w 1939–1945*, [w:] *Spółdzielczość polska podczas II wojny światowej*, red. C. Szczepańczyk, H. Trocka, Gdańsk–Słupsk–Szczecin 1982, s. 21–33.
- Markowski S., *Rozwój produkcji rolnej w Polsce*, „Ekonomista” 1955, nr 1, s. 3–39.
- Marszałkiewicz T., *Tendencja rozwojowa i wahania plonów głównych ziemiopłodów w latach 1947–1962*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1967, nr 3, s. 93–109.
- Michna W., Szynkarczuk A., *Rolnictwo w Polsce Ludowej*, Warszawa 1964.
- Mieszczankowski M., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983.
- Morawski W., *Od marki do złotego*, Warszawa 2008, s. 79.
- Nowacki T., *Państwowy Bank Rolny i jego działalność*, „Gazeta Bankowa” 1930, r. 10, nr 1, s. 259–263.
- Nowak M., *Państwowy Bank Rolny w II Rzeczypospolitej*, Kraków 1988.
- Nowicki J., *Zbiory ziemiopłodów i pogłowie inwentarza żywego w Polsce powojennej*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1948, nr 1–2, s. 247–254.
- Pajak J., *Rozwój produkcji zwierzęcej w Polsce w latach 1921–1955*, „Przegląd Hodowlany” 1957, nr 9, s. 8–16.
- Polska polityka rolna 1944–1994: wybrane zagadnienia*, red. B. Kozuch, Białystok 1994.
- Rajca C., *Sposoby ściągania kontyngentów z gospodarstw rolnych w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Spółdzielczość polska podczas II wojny światowej*, red. C. Szczepańczyk, H. Trocka, Gdańsk–Słupsk–Szczecin 1982, s. 34–42.
- Riedel S., *Działalność Państwowego Banku Rolnego w pierwszych latach okupacji hitlerowskiej*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1959, t. 3, s. 81–95.
- Rolnictwo w trzydziestoleciu Polski Ludowej*, red. F. Kolbusz, Warszawa 1974.
- Rudowski J., *Rolnictwo w polityce gospodarczej*, [w:] *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931*, t. 1, red. S. Starzyński, Warszawa 1931, s. 118–135.
- Rudziński E., Kłapkowski T., *Spółdzielczość rolnicza*, [w:] *Pięć lat na froncie gospodarczym 1926–1931*, t. 1, red. S. Starzyński, Warszawa 1931, s. 189–205.
- S.S., *Działalność Państwowego Banku Rolnego na tle kryzysu w rolnictwie*, „Polska Gospodarcza. Tygodnik” 1933, z. 23, s. 714–716.
- Skodlarski J., *Franciszek Stefczyk (1861–1924). Pionier spółdzielczości kredytowej w Polsce*, Łódź 2010.
- Szczepańczyk C., *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939–1944*, Warszawa 1978.
- W.D., *Akcja nawozowa Państwowego Banku Rolnego*, „Rolnictwo” 1929, r. 2, t. 1, s. 376–379.
- Wrona J., *Postawy Polaków wobec rzeczywistości społecznej i politycznej po II wojnie światowej*, [w:] *Druga wojna światowa: osądy, bilanse, refleksje*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1996;
- Wyka K., *Gospodarka wyłączona*, „Twórczość” 1945, nr 1.

Z.M., *Działalność Państwowego Banku Rolnego w 1933 r.*, „Rolnictwo” 1934, r. 6, t. 3, s. 423–426.

Żabko-Potopowicz A., *Ogólne warunki rozwoju rolnictwa w Polsce*, Łódź 1949.

Żabko-Potopowicz A., *Produkcja rolnicza i potrzeby spożywcze Polski*, Łódź 1949.